

Modeli valorizacije fortifikacijske baštine - europska iskustva i lokalne perspektive

---

Marinčić, Stefano

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:537067>

Rights / Prava: [Attribution 4.0 International](#)/[Imenovanje 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-06**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“

Stefano Marinčić

**MODELI VALORIZACIJE FORTIFIKACIJSKE BAŠTINE–EUROPSKA ISKUSTVA I
LOKALNE PERSPEKTIVE**

Diplomski rad

Pula, rujan 2023. godine.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“

Stefano Marinčić

**MODELI VALORIZACIJE FORTIFIKACIJSKE BAŠTINE–EUROPSKA ISKUSTVA I
LOKALNE PERSPEKTIVE**

Diplomski rad

JMBAG: 0303041313, redoviti student

Studijski smjer: Kultura i turizam

Predmet: Upravljanje kulturnom baštinom

Mentor: izv. prof. dr. sc. Nataša Urošević

Pula, rujan 2023. godine

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Stefano Marinčić, kandidat za magistra Kulture i turizma, izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju bilješke i bibliografija. Izjavljujem da ni jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, te ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za neki drugi rad na bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, 1. rujna 2023.

IZJAVA O KORIŠTENJU AUTORSKOG DJELA

Ja, Stefano Marinčić, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, nositelju prava korištenja, da moj diplomski rad pod nazivom „Modeli valorizacije fortifikacijske baštine-europska iskustva i lokalne perspektive“ upotrijebi da tako navedeno autorsko djelo objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te preslika u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

Potpis

U Puli, 1. rujna 2023.

Sadržaj

Uvod	1
1. Valorizacija fortifikacijske baštine	2
1.1. Kulturna baština	2
1.2. Fortifikacijska baština	4
1.3. Valorizacija baštine kroz održivi turizam	6
2. Razvoj pulskog fortifikacijskog sustava	9
2.1. Antičko razdoblje	9
2.2. Mletačko razdoblje	12
2.3. Austrougarsko razdoblje	14
3. Austrougarske fortifikacije u Puli	16
3.1. Pula kao glavna ratna luka Austro-Ugarske Monarhije	17
3.2. Tipologija utvrda i razvoj Pomorske tvrđave Pula	19
3.3. Aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava	21
4. Europski primjeri dobre prakse	25
4.1. Europski gradovi s fortifikacijama	29
4.2. Europski fortifikacijski sustavi na UNESCO-voj listi	31
4.3. Europske fortifikacijske rute kao primjer dobre prakse	36
5. Istraživanje – perspektive valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava	41
5.1. Metodologija istraživanja	42
5.2. Rezultati istraživanja – analiza i diskusija (SWOT)	43
5.3. Prijedlog modela održive valorizacije i revitalizacije pulskog fortifikacijskog sustava	51
Zaključak	54
Literatura	55
Prilozi	57
SAŽETAK	91

SUMMARY	92
---------------	----

Uvod

Tema ovog diplomskog rada su modeli valorizacije fortifikacijske baštine – europska iskustva i lokalne perspektive. Svrha rada je na temelju provedenog istraživanja europskih primjera dobre prakse ukazati na lokalne razvojne perspektive i moguće modele revitalizacije i prenamjene pulskih fortifikacija. Hipoteza ovog diplomskog rada glasi: „adekvatna valorizacija fortifikacijske baštine u gradu Puli može pridonijeti očuvanju kulturnog nasljeđa, potaknuti turističku atraktivnost područja te pokrenuti novi razvojni ciklus grada“. Utvrde koje se nalaze na području grada Pule i šire predstavljaju izvanrednu graditeljsku baštinu, a time i mogućnost stvaranja novog kulturno-turističkog proizvoda. Metode korištene pri izradi diplomskog rada su: analiza teorije, metoda dedukcije, metoda intervjuja i metoda sinteze, dok su podaci korišteni za potrebe pisanja rada prikupljeni iz primarnih i sekundarnih izvora. Podaci su preuzeti iz dostupne literature, odnosno knjiga, znanstvenih radova, strateških dokumenata, publikacija i internetskih stranica.

Diplomski rad se sastoji od pet poglavlja s pripadajućim potpoglavljima. U prvom poglavlju definirani su ključni pojmovi kulturne baštine, fortifikacijske baštine te valorizacije kroz održivi turizam. Drugo poglavlje bavi se kronološkim razvojem pulskog fortifikacijskog sustava počevši od antičkog, zatim mletačkog te naposljetku austrougarskog razdoblja. Treće poglavlje bavi se austrougarskim fortifikacijskim sustavom: utverdama, načinu i razlozima odabira Pule kao glavne ratne luke Austro-Ugarske Monarhije te aktualnog stanja samog sustava. U četvrtom poglavlju navedeni su primjeri dobre prakse europskih gradova s fortifikacijskim sustavima i rutama, uključujući primjere koji su na UNESCO-ovoj listi zaštićene baštine. U petom poglavlju prikazano je istraživanje koje za cilj ima prikazati perspektive valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava. To poglavlje također prikazuje metodologiju istraživanja, rezultate istraživanja s pripadajućom SWOT analizom te prijedlog modela održive valorizacije i revitalizacije pulskog fortifikacijskog sustava. U zaključku su sažete glavne ideje rada i sintetizirani rezultati istraživanja.

1. Valorizacija fortifikacijske baštine

Fortifikacijska baština, njeno pravilno prepoznavanje i vrednovanje od izuzetne je važnosti na lokalnoj, nacionalnoj a naposljetku i međunarodnoj razini. Ovo poglavlje bavi se definiranjem ključnih pojmova koji su važni za promišljanje modela valorizacije fortifikacijske baštine. Pulsko urbano područje najviše je prosperiralo i napredovalo kad su gradom vladale velike sile, točnije Rimsko carstvo i Austro-Ugarska Monarhija (Balota, 2005, 18). Sačuvani ostaci gradskih bedema pripadaju antičkom razdoblju, dok je fortifikacijski sustav ostavština vladavine Austro-Ugarske Monarhije.

1.1. Kulturna baština

Kulturna baština i kultura su pojmovi koji obuhvaćaju široki spektar značenja i postoje različite definicije koje ih opisuju. Jelinčić kulturu definira kao „način života određenog naroda ili društvene grupe te ima razlikovna svojstva i sustave značenja, a uključuje sve oblike društvene, umjetničke i intelektualne aktivnosti“ (Jelinčić, 2008, 28). U knjizi "Abeceda kulturnog turizma," Jelinčić ističe UNESCO-ovu ključnu ulogu u definiranju kulturne baštine kao "spomenika, skupina građevina i lokaliteta s povijesnom, estetskom, arheološkom, znanstvenom, etnološkom ili antropološkom vrijednošću" (Jelinčić, 2008, 31). Ova definicija je od iznimne važnosti jer fortifikacijska baština, kao njen sastavni dio, sadrži sve ove elemente. Spomenici su također značajan aspekt kulturne baštine, grupirajući se kao skupine građevina koje posjeduju "izuzetnu univerzalnu vrijednost, povijesnu, umjetničku ili znanstvenu" zbog svoje arhitekture, homogenosti ili položaja u okolišu (Jelinčić, 2008, 31).

Kulturna baština, podijeljena na materijalnu i nematerijalnu, predstavlja zajedničko bogatstvo čovječanstva svojom raznolikošću i jedinstvenošću. Zaštita kulturne baštine ključna je za prepoznavanje, definiranje i afirmaciju kulturnog identiteta. Ova baština obuhvaća pokretna i nepokretna kulturna dobra koja su od interesa za umjetnost, povijest, paleontologiju, arheologiju, antropologiju i znanost (<https://min-kulture.gov.hr/> 25. veljače 2023).

Baština je u današnje vrijeme postala moćan instrument za gospodarski i teritorijalni razvoj zajednice, ako se pravilno valorizira i promovira u povezanosti s turizmom može dovesti do novog kulturno – turističkog proizvoda. Nacionalne vlade

su te koje utvrđuju politiku određene nacionalne baštine, strategije za provedbu, zatim pravne i institucionalne okvire i očuvanje baštine i propisa. Nadalje, lokalne vlasti utvrđuju lokalne razvojne planove za očuvanje baštine na lokalnoj razini; razvijaju upravljačke alate, uspostavljaju i upravljaju lokalnim projektima očuvanja i valorizacije te rad s lokalnim stanovništvom. Zajednička vizija načina na koji bi se politike očuvanja baštine trebale provoditi, i kompatibilnost komplementarnih uloga koje određuju nacionalne i lokalne vlade su odlučujući faktori uspjeha. Opseg odgovornosti danih lokalnim vlastima u tim područjima uvelike varira od jedne zemlje do druge, a ovisi o kulturi i upravne uređenosti same zemlje. Dok je konstrukcija i upravljanje kulturnim institucijama kao što su kazališta i druga mjesta umjetnički izraz, knjižnice, muzeji uglavnom spadaju pod odgovornost lokalnih samouprava, to nije slučaj u vezi s pitanjima koja se odnose na upravljanje baštinom (<https://whc.unesco.org> 25. veljače 2023).

Na nacionalnom nivou nema posebno usklađenih propisa u zajedničkom upravljanju između kulture i turizma. Kultura i financiranje kulture se, kako je to praksa u većini zemalja, obavlja iz državnog proračuna. Država je većinom uključena u financiranje kulture koja se teško može financirati iz vlastitih prihoda. Upravljanje kulturnom baštinom na nacionalnom nivou za većinu država važan je segment. Kulturna baština i kultura državama služi za formiranje identiteta. Kulturni turizam sve je češći motiv za putovanje modernom putniku. Kulturni turizam sve više formira identitet destinacije. Zbog tog razloga uloga države je izuzetno važna (Jelinčić, 2008, 35).

Ulaganje države u kulturu i baštinu ne smatra se kao poslovnim ulaganjem već ulaganjem u identitet i očuvanje baštine. Na nacionalnoj razini, kada se radi o ulaganjima u kulturu i turizam, primarna su ulaganja usmjerena prema smještajnim kapacitetima jer se smatraju najbržim i najisplativijim načinom povrata ulaganja. Zbog tog razloga ulaganje u kulturu oblik je dugoročnog ulaganja koji je vidljiv tek u kasnijem periodu. Političke stranke koje su na vlasti u određenom periodu zbog tog razloga izbjegavaju ulaganje u kulturu i baštinu jer rezultati takvih ulaganja nisu trenutni već zahtijevaju određeni period. Moderni putnik ili turist ne traži samo mjesto gdje će prenoćiti već ima potrebu i za dodatnim sadržajima. Ulaganje u kulturu ali i u infrastrukturu dugoročno je održivije i isplativije i državi i sektoru (Jelinčić, 2008, 179–181).

1.2. Fortifikacijska baština

Fortifikacijska baština je integralni dio šireg koncepta kulturne baštine i obuhvaća raznolike fortifikacijske strukture iz različitih povijesnih perioda. Ova raznolikost uključuje pomorske tvrđave, strateška planinska uporišta, obalne fortifikacije, gradske utvrde te monumentalne obrambene linije poput Kineskog zida, pa čak i komplekse bunkera iz doba Hladnog rata. Posebna atrakcijska osnova su također i dvorci, palače, bazilike, katedrale i crkve, jer često prikazuju vidljive ili skrivene elemente fortifikacijske arhitekture izgrađene s ciljem zaštite od neprijateljskih napada. Važno je također uočiti da se novija povijest utvrda, koja obuhvaća događaje iz 20. stoljeća poput Prvog i Drugog svjetskog rata, Hladnog rata i doba nuklearne prijetnje, također mora smatrati dijelom kulturne baštine, ne zaboravljajući njezino povijesno podrijetlo. Ovi događaji su donijeli potpuno nove koncepte u fortifikacijskoj arhitekturi, obogaćujući njezinu raznolikost i značaj (<https://www.forte-cultura.eu/> 27. siječnja 2023).

Fortifikacijska baština sastoji se od struktura izgrađenih od prirodnih ili sintetičkih materijala, od strane određene zajednice kako bi se zaštitili od napadača. Takve strukture uključuju radove vojnog inženjeringa na izgradnji arsenala, luka i brodogradilišta, vojarne, vojnih baza, ispitnih polja i drugih građevina izgrađenih ili korištenih za vojsku, ofenzivu i za obrambene svrhe. Vojni kulturni krajolici uključuju, ali nisu ograničeni, samo na teritorijalne ili obalne obrambene instalacije i zemljane radove i imaju vrijednosti slične drugim baštinskim građevinama i mjestima, ali također posjeduju jedinstvenost vrijednosti koje treba pažljivo proučavati, analizirati i čuvati (<https://www.icomos.org/> 27. siječnja 2023).

Fortifikacijska baština ima cjeloviti odnos s okolinom kulturnih krajolika, više nego neke ostale vrste arhitekture. Ona uključuje niz principa prisutnih u svim regijama svijeta koji se manifestiraju u svakom razdoblju ljudske povijesti. Možda više od drugih kategorija i vrsta baštine, razumijevanje značenja, povijesti i strateških razloga za dizajn i smještaj utvrda je neizostavni su za njihovo pravilno očuvanje i zaštitu. Sljedeći pojmovi definiraju neke od glavnih karakteristika strategija koje se koriste u kombinaciji s utvrdama i vojnim nasljeđem:

1. Barijera i zaštita: Primarni atribut zaštite ljudske aktivnosti i naselja od bilo kojeg vanjskog djelovanja i prijetnje sa sposobnošću odupiranja napadu;
2. Zapovijedanje: sposobnost nadziranja područja koje okružuje branjenu zonu što je dalje moguće i spriječiti napadača od približavanja;
3. Dubina: vojna strategija koja nastoji odgoditi, a ne spriječiti napredovanje napadača popuštanjem prostora za kupnju vremena; ova taktika omogućuje stvaranje uzastopnih obrambenih linija;
4. Flankiranje: strategija koja ima za cilj brisanje mrtvih točaka, koja se obično primjenjuje kod nadzemnih struktura (npr. bedem, kule ili bastioni);
5. Odvrćanje: obrambena strategija koja se koristi za odvrćanje neprijatelja od napada usađivanjem sumnje ili straha od posljedica. Ova strategija može uključivati niz taktika uključujući izgradnju veličanstveno ograđenih prostora i njihovih obrambenih atributa (npr. višestruki otvori za pucanje, veličina vrata i kula, dekoracija zidova i ulaza) (<https://www.icomos.org/> 27. siječnja 2023).

Fortifikacijsko nasljeđe Europe iz razdoblja 16. do 20. stoljeća sa svojom pripadajućom okolinom predstavlja važno kulturno nasljeđe cijele Europe. Fortifikacijska baština koja je smještena blizu važnih gradskih ili urbanih područja kroz pravilnu revitalizaciju i valorizaciju može doprinijeti razvoju cijele zajednice. Upotreba fortifikacijskih objekata u neku novu svrhu predstavlja izazov za lokalna upravljačka tijela ako ih se želi prenamijeniti potrebama 21. stoljeća. Fortifikacijska baština kao dio kulturne baštine može biti od iznimne važnosti za održivi razvoj kroz četiri stupa održivog razvoja koji

uključuju ekonomsku održivost, socijalnu održivost, okolišnu održivost i kulturnu održivost (Afrić Rakitovac, 2017).

1.3. Valorizacija baštine kroz održivi turizam

Današnji moderni svijet je obilježen linearnom i neodrživom ekonomijom koja dugoročno ne donosi benefite ni za sadašnje ni za buduće generacije. Model koji bi bio održiv i suprotan linearnom ekonomskom modelu zasniva se na cirkularnoj ekonomiji koja je cjelovita, balansirana i integrirana i koja doprinosi boljoj i racionalnoj upotrebi resursa, a što u konačnici doprinosi potrebama kako sadašnjim generacijama tako i budućim. Važan čimbenik u toj tranziciji može biti turizam, jer on kao takav predstavlja važan i moćan socioekonomski fenomen koji doprinosi toj promjeni. Pravilno vođen, turizam može doprinijeti boljem ekonomskom napretku, poboljšanju socioekonomskog statusa i ispravnoj valorizaciji kulturne i prirodne baštine. UNWTO od devedesetih godina dvadesetog stoljeća prepoznaje pojam održivog turizma. Održivi turizam se zasniva na konceptu koji uključuje prepoznavanje važnosti turizma prema sadašnjim ali i budućim ekonomskim, socijalnim, ekološkim i kulturnim utjecajima na koje turizam u svom razvoju može utjecati. Današnji koncept turizma prema mnogim autorima zasniva se na tzv. „postfordističkom“ turističkom trendu koji je prepoznat kao trend novog turizma. Ovakav novi trend mijenja turističko tržište jer grupe koje čine to tržište traže nešto više od samog odmora i uživanja. Grupe koje čine takvo tržište „novog turizma“ traže nova iskustva, informirani su o destinaciji koju posjećuju, brinu o okolišu i iziskuju kvalitetu (Afrić Rakitovac, 2017, 4).

Održivi turizam se zasniva na tri stupa održivosti, a to su: ekonomska održivost, socijalna održivosti i okolišna održivost. Svaki od tih stupova doprinosi zaštiti i boljitku na tom određenom području. Ekonomska održivost doprinosi većem boljitku na socioekonomskom nivou, socijalna održivost doprinosi uvjetima u kojima se povećava boljitak na svim socijalnim segmentima kao što su zdravstvo, kulturni identitet, socijalna pravda, a okolišna održivost doprinosi pravilnoj zaštiti prirodne baštine i njezine valorizacije. Kao četvrti stup održivosti i održivog razvoja koji doprinosi razumijevanju kulturne različitosti pridodaje se i pojam kulturne baštine. Pojam kulturne baštine prepoznaje se u dokumentu „Agenda 21“ dokumenta za kulturu koji je predstavljen u mjestu Porto Alegre u Brazilu tijekom prvog sastanka za prvi svjetski javni skup za kulturu. Taj dokument bavi se promicanjem lokalne kulturne politike kroz

razvitak kulturnog sektora i spajanje kulturnog razvoja sa održivim razvojem. Fortifikacije koje su zbog gubitka svoje izvorne svrhe izgubile smisao u većini slučajeva napuštene su i ostavljene propadanju. Takvi objekti napušteni su od strane zajednice iz različitih razloga, a među njima su nedostatak električne energije, neprohodni putevi, voda, plin i slično. Kao rješenje postoji mogućnost implementiranja obnovljivih izvora energije. Problem implementiranja takvog oblika revitalizacije često nije moguć jer najčešće narušava autentičnost objekta, a time i ne zadovoljava konzervatorske kriterije. Ovakav oblik u kojem se upotrebljavaju obnovljivi izvori energije je i financijski učinkovit i tehnološki održiv, ali on kao takav ne zadovoljava konzervatorske kriterije (Afrić Rakitovac, 2017, 14).

Fortifikacijska baština koja se revitalizira, rekonstruira i na pravilan način ekonomski valorizira, može doprinijeti stvaranju novog održivog kulturno turističkog razvoja i proizvoda. Takvi objekti mogu se prenamijeniti u izložbene prostore, muzeje, zabavne centre i smještajne objekte. U Hrvatskoj već postoje primjeri dobre prakse u prenamjeni takve baštine. Pozitivan primjer takve valorizacije fortifikacijske baštine postoji u Dubrovniku, a odnosi se na Dubrovačke zidine, Šibenske fortifikacije te zidine na otoku Visu.

Ideja održivog turizma je dugotrajni proces, a da bi zaživio mora uključiti različite dionike i trebao bi biti baziran na modelu koji uključuje participativni proces odlučivanja. Implementacija takvog modela ovisi o specifičnostima i karakteristikama neke lokalne zajednice gdje se takav oblik održivog turizma želi primijeniti. Specifičnosti i karakteristike koje treba uzeti u obzir su; demografske karakteristike, razina i mogućnosti ekonomskog razvoja, mogućnosti turističkog razvoja, politička situacija, implementiranje procesa odlučivanja. Afrić Rakitovac (2017) donosi model revitalizacije koji su predložili Hall i Testoni (2004). Taj proces trebao bi se temeljiti na sljedećim koracima a to su;

1. Određivanje ciljeva i konteksta projekta;
2. Identificiranje, savjetovanje i uključivanje dionika;
3. Prikupljanje i analiza relevantnih informacija;
4. Identificiranje onoga što regiju, mjesto ili proizvod čini posebnim;
5. Prepoznavanje i razumijevanje ključnih problema koji utječu na lokalnu zajednicu;

6. Analiziranje pitanja;
7. Načela i ciljevi za usmjeravanje djelovanja;
8. Razvijanje ideja i opcija;
9. Provedba;
10. Izjava o smjeru i cilju što se želi postići.

Prvi korak koji se odnosi na određivanje ciljeva i konteksta projekta trebao bi uključivati i socijalne aspekte, zatim ekonomsku okolinu, prirodno i kulturno okruženje, fortifikacijsko nasljeđe i trenutnu političku situaciju. Prvi korak se odnosi na pripremu posla, odnosno, stvaranje šire slike, vizije i misije koji se baziraju na ključnim aspektima i trenutnoj situaciji u određenoj zajednici.

Drugi korak koji je naveden odnosi se na „identificiranje, savjetovanje i uključivanje dionika“, a on kao takav služi za dobivanje određenih odgovora koji bi sve dionici trebali biti uključeni, koja bi bila njihova interesna skupina, kako uključiti te dionike u donošenje odluka. Potencijalni dionici koji bi trebali biti uključeni u donošenje odluka su: turistički operateri, turističke organizacije, javne udruge koje se bave fortifikacijskim nasljeđem, kulturno i ekološke udruge, lokalna i regionalna upravljačka tijela, sveučilišta, posjetitelji. Uključivanje ključnih dionika u taj proces je zahtjevan i vremenski dugotrajan, ali je neophodan da bi se takav model implementirao.

Treći korak koji se tiče „Prikupljanja i analiza relevantnih informacija“ odnosi se na identifikaciju i proučavanje postojećih informacija koje mogu dati novi uvid u fortifikacijsko nasljeđe. Četvrti korak se odnosi na identificiranje vrijednosti određenog fortifikacijskog nasljeđa, prepoznavanje i uspostavljanje stupnja vrijednosti nekog određenog objekta te postoje li mogućnosti da se taj potencijal upotrijebi u turističke svrhe. Peti korak se odnosi na prepoznavanje potencijalnih poteškoća ili problema u budućnosti. Uz ovaj aspekt treba uzeti u obzir različite elemente, počevši od korisničkog i prosvjetiteljskog doživljaja do ekonomsko – marketinških prilika ili prijetnji. Šesti korak koji se odnosi na analizu pitanja, predstavlja aspekt u kojem je potrebno proučiti određene prioritetne čimbenike neophodne da bi se započela valorizacija fortifikacijskog nasljeđa. Ovaj korak obuhvaća slijedeće metode strateškog planiranja; analiza tržišta, analiza nasljeđa, SWOT analiza, analiza trenutne situacije, „cost benefit“ analiza itd. Sedmi korak (načela i ciljevi za usmjeravanje djelovanja)

nastoji uspostaviti određeni plan u kojem će biti prikazani određeni principi i ciljevi koji će služiti kao smjernica za nekakve buduće radnje. Tim korakom želi se i zaštititi određena baština od nepravilnog upravljanja odnosno od negativnih aspekata turizma. Osmi korak (razvijanje ideja i opcija) odnosi se na skup različitih ideja, od uzimanja u obzir iskustva posjetitelja i zaštite okoliša do marketinga i razvoja novog proizvoda. Skup ideja bi trebao biti pravilno prezentiran ključnim dionicima sa svrhom da se odabere najbolja opcija. Deveti korak (provedba) uključuje odabrane ideje u razvojni proces. Deseti korak (izjava o smjeru i cilju što se želi postići) sastoji se od kratkog iskaza u kojem su sažete mogućnosti u procesu i analiziraju se sve moguće prijetnje, ali i potencijalne akcije koje se mogu poduzeti u budućim procesima (Afrić Rakitovac, 2017, 18–22).

2. Razvoj pulskog fortifikacijskog sustava

Ovo poglavlje bavi se pulskim fortifikacijskim sustavom s osvrtom na specifičnosti antičkog, zatim mletačkog i naposljetku Austrougarskog razdoblja. U nastavku će se kronološkim slijedom prikazati razvitak fortifikacijskog nasljeđa grada Pule i njegove okolice. Pulska urbana jezgra kao cjelina prema Krizmaniću (2008) predstavlja jednu od najvažnijih i najstarijih povijesnih jezgra na ovim područjima. Pula kroz svoju dugu povijest i kroz brojna vremenska razdoblja čuva različito graditeljsko nasljeđe te kulturno-povijesne spomenike od antike do današnjih vremena. Pula i njezina okolica činila su važno gradsko središte od antičkog, rimskog pa sve do bizantskog razdoblja. Kroz svoju povijest, Pula se razvijala od slobodne gradske komune tijekom srednjeg vijeka od 1331. godine pa do postanka glavne ratne luke Austrougarske mornarice i razvitka jednog od najkompleksnijih fortifikacijskih sustava na Mediteranu, što je i tema ovog rada.

2.1. Antičko razdoblje

Pulske gradske zidine iz antičkog razdoblja oduvijek su bile dio gradskog urbanog tkiva. Od samog nastanka, zidine su utjecale na svakodnevni život stanovnika, služile u obrambene svrhe, u nekim razdobljima predstavljale i izvor problema zbog razvoja bolesti i nametnika, dok su danas prepoznatljiva turistička atrakcija u gradu. Pula i njezine gradske zidine danas nisu sačuvane u njenom

originalnom obliku. Oblik pulskog gradskog bedema iz antičkog razdoblja je danas nepotpun, ne dočarava svoju nekadašnju obrambenu svrhu. Izgled pulskih gradskih zidina u nekadašnjem, izvornom izdanju danas je dostupan u izvorima kao što su stare vedute, odnosno, katastarski nacrti iz Austrougarskog razdoblja.

Najznačajniji izvor informacija o izgledu i rasporedu gradskih zidina dobiven je kroz arheološka istraživanja. Gradske zidine kroz povijest su često bile rušene i ponovno građene i popravljane (Gobić-Bravar, 2020, 254). Pulske gradske zidine dovršene su u Augustovo doba i služile su kao obrana od starosjedilačkog naroda koji je obitavao u središnjoj Istri. Kao način gradnje koristio se vapnenac odnosno mali kameni blokovi od vapnenca. Na mjestu današnjih Zlatnih vrata, otprilike četrdesetih godina prije Krista, u vrijeme nastanka kolonije, bila su izgrađena tzv. prva vrata kao jedan od ulaza u grad. S vanjske strane tih vrata nalazile su se dvije četvrtaste kule koje su služile za obranu od neprijatelja. Dimenzija vrata u širini je bila tri metra i pratila su rub padine. Za vrijeme Augustove vladavine, grade se nova vrata koja stvaraju novu ulicu kao put ka glavnom Forumu. Slavoluk Sergijevaca također je izgrađen u Augustovo doba i naslonjen je bio na gradske bedeme, a u tom periodu nastaju i dvije kružne kule. Dvojna vrata koja se izgrađuju krajem 2. stoljeća nemaju izraženu obrambenu funkciju. Ona kao takva predstavljaju dekorativnu i arhitektonsku vrijednost, a razlog tomu je da u tom trenutku je bila smanjena mogućnost neprijateljskog djelovanja (Gobić-Bravar, 2020, 255).

Slika 1. Gradski bedemi

Izvor: Preuzeto sa <https://hrcak.srce.hr/>

Tijekom 401. godine i navale barbarske vojske u cilju osvajanja Rima, rimska vojska ne štiti više lokalne gradove. Stanovništvo u tom periodu na svoju inicijativu rekonstruira zidine zbog straha od napada. Tijekom takvih rekonstrukcija stanovništvo se koristi ostacima antičkih spomenika. Tijekom takvih izgradnji i nadogradnji nazidavaju se starije ruševne antičke zidine, ali su tanjeg sloja od prethodnih antičkih te daju novi oblik s vanjske strane. U periodu od dolaska Bizantinaca u Istru i Pulu krajem 5. stoljeća, pa sve do 10. stoljeća nije bilo puno promjena u gradskim zidinama. Tijekom bizantske vlasti uvedene su neke preinake u gradskim zidinama, a odnose se na bušenje kula u zidinama, zbog u to vrijeme ratnog umijeća strijelaca.

Slika 2. Pulski gradski bedemi, Herkulova vrata

Izvor: <https://hrcak.srce.hr/>

2.2. Mletačko razdoblje

U periodu od petog do desetog stoljeća nije se bitno mijenjao oblik zidina. Najznačajniji period u kojem je došlo do promjena izgleda gradskih bedema odnosi se na period dolaska Mlečana. Prilikom dolaska Mlečana odnosno pokušaja osvajanja Istre, a time i Pule dolazi do drastične promjene za gradske bedeme. Mlečani u više navrata tijekom osvajanja ruše zidine u periodu od 1150., 1190. i 1243., a 1318. traže od građana da ih sami poruše. Nakon rušenja zidina, građani bi ih sami podizali i obnavljali, a pritom bi upotrebljavali materijal od antičkih spomenika, poput amfiteatra. Mletačka vlast tijekom upravljanja Pulom odobrava 1351. godine obnovu zidina i nadogradnju, ali ne višu od 10 stopa. Mletačka vlast u 15. stoljeću odobrava ponovnu izgradnju zidina u cilju bolje zaštite grada. Tijekom tog perioda izgrađuje se više poligonalnih utvrda (Gobić-Bravar, 2020, 256).

Zidine koje se nadograđuju u 15. stoljeću ne prate u potpunosti staru strukturu zidina i na nekim mjestima povećavaju obujam zidina. Modificiraju se grudobrani i umjesto otvora za strijelce na tim mjestima prenamjenjuju se u otvor za puškarnice. Kule koje se izgrađuju, također se modificiraju i unaprjeđuju s ciljem da izdrže napad topova. Osam gradskih vrata koja su bila dio zidina dobivaju modifikacije u napadu na neprijatelja sa otvorom za napad sa vrućim uljem. Zidine u periodu mira tijekom

petnaestog stoljeća bivaju zapuštene i većim dijelom prekrivene vegetacijom i bršljanom (Gobić-Bravar, 2020, 257).

Pulsko područje i sam grad krajem 16. stoljeća napadaju uskoci koji ga pljačkaju i uništavaju. Mletačka republika zbog sve većeg odljeva stanovništva, ali i smrti zbog raznih zdravstvenih razloga odlučuje bolje zaštititi grad i pojačati prisutnost vojske. Zbog prečestih upada pljačkaša u razdoblju od 1557. pa sve do upada Juriše Harambaše 1608. koji je s 150-ero vojnika upao u grad i opljačkao ga, Venecija je počela ozbiljnije razmatrati zaštitu grada. Administracija u Veneciji, kako bi zaustavila ponovni napad, odobrava financijska sredstva u cilju da se poprave zidine i naređuje da se na fortifikacijska gradilišta vozi potreban materijal. Uskočki rat te sukobi sa Austrijom i mogućnost napada španjolske armade dovode do plana gradnje utvrde u Puli. Po nalogu „Serrenissime“ 1617. u srpnju dolazi providur Zorzi i proučava luku te daje zaključak da se na otočiću Sv. Andrija sagradi utvrda s dva bastiona ili manja utvrda sa četiri topa i posadom. Nastojanje da se sagradi utvrda i da se zaštititi južna točka mletačke države nakratko usporava Pariški mir 1617. Nakon dvije godine u Pulu dolaze vojni inženjeri s ciljem ostvarenja prethodnih planova i gradnje fortifikacije. Iako je postojao strah od urote od strane Austrije s toskanskim vojvodom i Španjolskom, realizacija gradnje fortifikacija tekla je sporo. Zbog sve većih prijetnji od napada 1629. u Istru dolazi Rašporski kapetan i vojni inženjer Pojan sa ciljem da se uvidi strateška pozicija Pule u obrani Venecije. Gradnja utvrde koja je trebala osigurati obrambenu svrhu i strateški forte ali i podignuti opći napredak, tekla je vrlo sporo. Spletom okolnosti, zadatak gradnje utvrde dobio je poznati vojni inženjer Antoine De Ville. Gradnja utvrde počela je 1. svibnja 1630. godine s malim brojem radnika koji se naknadno povećavao. Tehnika gradnje Kaštela tijekom čitavog se procesa izvodila tradicijskim načinom, a upotrebljavani su kameni blokovi iz kamenoloma. Za izgradnju vanjskog plašta utvrde korišteni su kameni blokovi od velikog rimskog kazališta (Bertoša, M, 2005, 53–60).

Slika 3. Kaštel Pula – Povijesni i pomorski muzej Istre

Izvor: <https://crovista.com/>

Francuzi koji dolaze 1796. godine bez poteškoća ulaze u grad i osvajaju ga. Pula u tom periodu ima šest vrata prema luci i 24 kule koje su potpuno različitog oblika i u vrlo lošem stanju. U tom razdoblju grad ima problema sa javnim zdravljem odnosno bolestima. Malaria koja je vladala nanosi štetu stanovnicima grada i zbog toga liječnik Vincenzo Benini dobiva nalog da pokuša otkriti problem koji dovodi do takvog stanja. Tijekom istraživanja s tadašnjim pulskim liječnikom Arduinom dolazi do saznanja da je problem u gradskim zidinama koje zadržavaju nezdrav zrak zbog čega dolazi do nastanka raznih bolesti. Tadašnji pulski liječnik smatrao je da zidine treba porušiti kako bi se popravilo stanje javnog zdravlja u Puli. Izvještaj koji podnosi Benini zaključuje da zidine treba reducirati no ne i porušiti (Gobić-Bravar, 2020, 257).

2.3. Austrougarsko razdoblje

Pad Mletačke Republike označava početak razdoblja u kojem Austrija prvi put dolazi na vlast. Potpisani sporazum u Campoformiju 17. listopada 1797. formalno označuje pad Mletačke Republike i dovodi do toga da general Napoleon Bonaparte prepušta mletačku Istru i Dalmaciju Austriji. U razdoblju od 1797. do 1805. ne događa se ništa značajno u smislu promjena koje bi se ticale prostora ili nekakvih građevinskih zahvata. Dolazak vojske u Pulu i zatečeno prilično zapušteno stanje Mletačkog kaštela dovodi do toga da se vojska mora smjestiti po privatnim kućama. Broj stanovnika u Puli 1799. svodi se na 900 stanovnika i te iste godine razmišlja se o pogodnostima koje pulska luka ima kao moguća ratna luka. Grad je u tom periodu na svim razinama

u vrlo lošem stanju. Ulice i okolna područja kao i spomenici zatrpani su i puni smeća. Malarija i ostale bolesti kao i smeće koje je posvuda dovodi do vrlo lošeg stanja svih koji se nalaze u njemu (Krizmanić, 2008, 28).

Nakon nekoliko promjena vlasti od 1805. do 1811. kada Francuzi opet dolaze na vlast francuski hidrograf Beautemps-Beaupré uviđa mogućnost osnivanja pomorske flote. Tada se izgrađuje niska utvrda na otoku sv. Andrija sa obrambenim rovom. Habsburška Monarhija ponovno dolazi na vlast 11. rujna 1813. i ostaje do kraja Prvog svjetskog rata. Dolaskom Austrijanaca u Pulu ocjenjuje se stanje obrambenih sustava. Zatečeno stanje obrambenih zidina i ostalih struktura ocijenjeno je neadekvatnim jer kao takve ne mogu obraniti grad ni ulaz u luku. Austrijanci dolaskom u grad nalaze stare i neadekvatne zidine koje datiraju iz antičkog i srednjovjekovnog razdoblja. Mletačka utvrda je također u lošem stanju te je napuštena i prazna. Situacija koju su Austrijanci zatekli što se tiče obrambenih funkcija nije adekvatno osim lokacije na otoku Sv. Andrija na kojem se nalazila poljska utvrda. Obrana grada oslanja se na ostatke utvrda koje su ostavili iza sebe Mlečani i Francuzi. Neke od tih utvrda biti će obnovljene i unaprijeđene (Krizmanić, 2008, 29–31).

Prema nacrtima iz austrijskih katastarskih planova grada, ali i pulske luke iz 1820. i 1823. postoji plan prve faze gradnje utvrda. Početak gradnje utvrda kreće sa zemljanom utvrdom Marie Louise, zatim topničkom bitnicom Val di Zonche, te topničkom bitnicom na otoku Sv. Petra. Na mjestu nekadašnjeg Orlandovog tornja izgrađena je utvrda koja sadrži obrambeni rov s nasipom ali je niske gradnje, a ime je dobila po nadvojvodi Maximilianu Josephu (Krizmanić, 2008, 32-33). Mletački Kaštel ili „Hafenkastell“ u tim početnim razdobljima austrijske vladavine usavršen je topovima i uređuju se nasipi i popravljaju parapeti koji su služili za obranu. Prije nego što je Pula izabrana za glavnu austrijsku ratnu luku, glavna luka bila je Venecija. Zbog većine posade koju su činili Mlečani a to se odnosi i na časnike i na posade broda tražila se nova adekvatna zamjena za novu ratnu luku. Dokument iz 1827. koji govori o budućem planu obrane monarhije spominje Pulu kao novu pomorsku vojnu postaju. Taj period označuje gradnju tri kazamatirana jednokatna tornja na tri lokacije. Jedan od tih tornjeva gradi se od 1832. do 1834. na mjestu gdje se nalazio stari Orlandov toranj, odnosno ruše se ostaci istoimenog tornja i unaprijeđuje se stanje prvotne zemljane utvrde Lunette Massimilian. Također, na otočiću Sv. Andrija, na kojem se prethodno nalazila Napoleonska zemljana utvrda, gradi se 1836. drugi toranj, *Kaiser Franz I.*

Također se 1836. na tri lokacije podižu tri manja tornja, ali različitog oblika od prethodnih na lokaciji na Musilu, zatim na Punta Kristu i na Monte Grossu. Njihov oblik najviše podsjeća na tzv. Martello tornjeve, koji će se u kasnijim fazama integrirati sa ostalim fortifikacijama koje se budu gradile na tim pozicijama. Car Franjo I umire 1835. a nasljeđuje njegov sin Ferdinand I koji obnavlja zapuštenu Mletačku utvrdu. On modificira utvrdu na način da postavlja oružarnicu sa barutanom i gradi novi obrambeni rov s četiri mezzalune. Pula počinje imati sve veću važnost za Austro-Ugarsku Monarhiju u razdoblju velikih revolucionarnih valova u Europi. Grad je još uvijek 1840. u lošem stanju, u gradu boravi 1076 stanovnika, većina je kuća prazna a gradske zidine su dijelom porušene i oštećene. Francuska je pogođena revolucijom koja zahvaća i Austro-Ugarsku Monarhiju i izaziva pobunu u Veneciji gdje Austrija ima flotu. Tijekom tog perioda austrijska flota se seli u Trst a o Puli se razmatra kao o potencijalnoj mogućnosti za smještaj pomorske ratne flote. Usporedno u Puli se radi na infrastrukturi koju je potrebno izraditi za potrebe luke i brodovlja (Krizmanić, 2008, 33-35).

3. Austrougarske fortifikacije u Puli

Ovo poglavlje bavi se austrougarskim fortifikacijama, njihovom gradnjom, razvojem u sustav te današnjim stanjem. U nastavku će se prikazati kronologija odabira Pule za glavnu luku Austro-Ugarske Monarhije. Također, bit će objašnjen način gradnje i tipologija utvrda. Austrougarske fortifikacije u Puli jedan su od najkompleksnijih sustava obrane na Mediteranu. Habsburška Monarhija bira Pulu kao glavnu ratnu luku zbog njene vojno-strateške važnosti. Da bi se Pula mogla efikasno obraniti izgrađuje se kompleksan sustav objekata koji je podijeljen na šesnaest obrambenih okruga, a koji je obuhvaćao površinu od 700 kilometara kvadratnih, uključujući otok Lošinj, istočnu i zapadnu obalu Istre. Gradnja takvog kompleksnog sustava trajala je od 1813. do 1918. godine. Na širem području izgrađene su utvrde, bitnice, tuneli i skloništa. Osim utvrda i bitnica sagrađeni su i popratni objekti kao što su različita skladišta, laboratoriji, vodospreme, kamenolomi, molovi i podzemna skloništa za protuzračnu obranu. Kontura koju grad sa širim gradskim područjem poprima postaje naizgled neprobojna pomorska tvrđava. Arhitektura izgrađenih objekata pokazuje svu moć tadašnje vojne tehnologije te stratešku obranu tog razdoblja.

3.1. Pula kao glavna ratna luka Austro-Ugarske Monarhije

Nakon što je Franjo Josip I na prijestolju naslijedio Ferdinanda I koji je abdicirao u njegovu korist, na čelo mornarice postavlja danskog admirala Hansa Bircha von Dahlerupa. Danski admiral zalagao se da sjedište Austrougarske mornarice bude u Puli. Po naredbi cara, danski admiral 1850. posjetio je s feldmaršalom grofom Nugentom i posebnom komisijom Rijeku, Crikvenicu, Kraljevicu, Bakar, Zadar i Šibenik, s ciljem da izaberu najpogodnije mjesto za izgradnju ratne luke, velikog vojnopomorskog uporišta i arsenala:

„Pri povratku u Pulu i dok se u njegovu parnu jahtu Morski galeb tovario ugljen, admiral Dahlerup šetao je po palubi i prvi put mu je 'sinulo, da treba nasuti čitavu sjeveroistočnu uvalu puljske luke i tako dobiti prostor za arsenal, koji može postati najljepši na svijetu po prostranosti i prikladnosti'...Dvije godine kasnije (1853.) Pula je već postala glavna ratna luka austrijskog carstva“ (Balota, 2005, 40-41).

Odabirom Pule za glavnu ratnu luku počeli su sveobuhvatni radovi koji rekonstruiraju i obnavljaju grad. Grad se u tom razdoblju postupno širi izvan bedema koji su bili naslijeđeni od antičkog pa sve do razdoblja dolaska Austrijanaca. Tijekom tog razdoblja počinju radovi na Arsenalu 1860. i prvo širenje izvan gradskih zidina. Drugo širenje grada obuhvaćalo je gradnju na poluotoku Sv. Petra, zatim Valkana, streljane koja se nalazila na Valkanama te područja od Monte Hera, Monte Rizzi, Monte San Michele, Monvidala, Monte San Giorgia. Nakon svih širenja grad je postupno izgubio izgled srednjovjekovnog grada. Postankom ratnom lukom Pula je počela dobivati izgled modernog europskog grada sa svim sadržajima koji su bili potrebni stanovništvu (Krizmanić, 2008, 38). Od 1850. grade se novi fortifikacijski objekti. Zbog zaštite luke i obrane arsenala sav novac se ulagao u prvotno zamišljeni plan zaštite grada. Prostorni razvitak Pule za vrijeme austrijske vladavine diktirali su fortifikacijski objekti koji su konstantno bili unaprjeđivani a činile su ih različite bitnice, uporišta, artiljerijske baterije, miska područja na ulazu u luku koja su zatvarala i osiguravala grad i na taj način činila snažno pomorsko uporište. Fortifikacijski objekti koji su izgrađeni u periodu dolaska austrijanaca na vlast ali i prije osiguravali su da grad ne može biti napadnut sa mora i da se zaštiti glavna luka. Nalazili su se na važnim i strateški odličnim odabranim pozicijama i zaštićeni od zračnih napada zbog dobre ukomponiranosti u sam krajolik (Urošević, Kaurin, 2017).

Izbor Pule za ratnu luku dovodi do toga da se grad razvija i da se stanovništvo povećava. Dolaskom vojske raslo je i vojno stanovništvo a izgradnjom arsenala doseljava se sve više radnika. Sve to činilo je zatvoreni krug koji je povlačio i otvaranje trgovina, ugostiteljstva, obrta i ostalih zanimanja. Period dolaska mornarica obilježen je izgradnjom i modernizacijom grada na svim razinama. Osim modernizacije vojne tehnike i izgradnje fortifikacijskih objekata, grad dobiva plin i električnu energiju. Prometni pravci također su se modificirali, a od 1904. u Puli prometuje prvi električni tramvaj. Dolaskom ratne mornarice u Pulu razvija se turizam, izgrađeno je osam hotela: „Imperial“, „Central“, „Dva Crnca“, „Trst“, „De la Ville“, „Belvedere“, „Leopold“, i hotel „Riviera“ (Balota, 2005, 51).

Razvitak Pule i Pulskog zaljeva postali su u političkom i vojnom smislu važni kako za budućnost grada tako i u onom trenutku za sadašnjost grada. Događaji tijekom 1848., 1849., 1859., 1861., 1866., sve su više značili za izgradnju Pule kao grada ali i ratne mornarice. Osim gradnje arsenala koji je u ono vrijeme zapošljavao većinu stanovništva grade se i kasarne, bolnice, zavodi te zgrade za različite mornaričke funkcije. Također izgrađuje se vodovod i stavlja se u funkciju i kamenolom te arsenal za izgradnju brodova. Arsenal se u tom periodu unaprjeđuje i slijedi moderne standarde u tehnologiji kao što je plivajući dok, koji se smatrao prvim u to vrijeme. Osim gradnje utvrda također se radilo na unaprjeđivanju prometne povezanosti. Željeznička izgradnja koja je započela 1876. spojila je Pulu sa Divačom i time je Istra dobila potrebnu željezničku infrastrukturu. Izgradnjom željezničke infrastrukture došlo je do robne razmjene te povećanja uvoza i izvoza robe. U tom periodu najviše robne razmjene se odnosilo na kameni ugljen i mrki ugljen te na uvoz leda. Pula kao grad i zbog svoje ratne luke postaje tranzitnom lukom jer se proizvodi koji se uvoze u Pulu brodom dalje otpremaju željeznicom u ostale gradove Europe. Osim uvoza ugljena povećao se uvoz vina, brašna, maslinovog ulja, piva te šećer, riža i sol (Balota, 2005, 43–46).

Nakon napretka na demografskoj i gospodarskoj razini također se grade ustanove koje pridonose znanstveno–obrazovnom razvitku. Formira se hidrografska služba koja služi za meteorološka promatranja i kao astronomski opservatorij. Ratna mornarica koristila je hidrografsku službu za prikupljanje nautičkih uređaja, nautičkih knjiga, pomorskih karata, stručne i znanstvene literature. Također vršila su se znanstveno–istraživačka pomorska putovanja. Istraživanja i ekspedicije takvih

putovanja također su kretala iz Pule a osim Jadrana povod istraživanja bila su i druga mora svijeta. Podaci koji su se dobivali na tim misijama ili ekspedicijama korišteni su na Akademiji znanosti u Beču. Ratna mornarica u istraživačke svrhe koristila je transportni brod imenom Pola koji je i izgrađen u Puli (Dobrić, 2005, 193–201).

3.2. Tipologija utvrda i razvoj Pomorske tvrđave Pula

Pula kao glavna ratna luka bila je pomorska tvrđava koja je služila Austrijskoj ratnoj mornarici od sredine devetnaestog stoljeća pa do kraja Prvog svjetskog rata kao glavna ratna luka. Tvrđave iz tog razdoblje izgrađene su na način da uspješno obrane grad od mogućeg napada neprijateljskih snaga ili invazije s mora. Sistem utvrda se sastojao od tri obrambena prstena odvojenih fortifikacija koje su okruživale grad. Gradnja fortifikacija i arhitektura izgrađenih fortifikacija specifična je kao i metoda koja prati razvoj modernog naoružanja i zaštite od istog. Ovo poglavlje bavi se tipologijom utvrda koja su izgrađene i koje predstavljaju važan potencijal, kako za turistički razvoj tako i za valorizaciju graditeljske baštine. Razvoj pomorske tvrđave kreće u razdoblju od 1850. pa do 1880., kada grad Pula postaje gradilište u kojem kreće razvitak, kako vojni tako i gospodarski. Fortifikacijski prsten koji je okruživao grad prostirao se na 700 km kvadratnih obuhvaćajući pritom Limski kanal na zapadu do Raše na istoku i Premanture na jugu. Fortifikacijski prsten podijeljen je na tri zone odnosno podijeljen je na način da su prva dva obrambena prstena bili u samom centru grada, dok se treći prsten proširio na širu okolicu odnosno periferiju. Radi bolje funkcionalnosti i učinkovitosti obrane samih fortifikacija podijeljene su u 16 obrambenih sektora. Prvi obrambeni prsten branio je sam grad, a nalazio se na području istočno od centra i graničio je sa obrambenim regijama IIIA, IV, V i VI. Drugi obrambeni prsten štiti je prvi prsten i smješten je na današnjim granicama grada. Treći obrambeni prsten fortifikacija pokrivaio je vanjski dio teritorija grada, a protezao se od Malog Brijuna na zapadu, Vodnjana na sjeveru, i Valture na istočnoj strani (Krizmanić, 2009, 50-51).

Fortifikacijski prsten koji je izgrađen činio je homogenu i isprepletenu defenzivnu strukturu koja je obilježavala život kako vojnika u njoj tako i stanovništva koje joj se nalazilo u blizini. Pulski fortifikacijski sustav može se podijeliti na dva načina zavisno ako se gleda obrana grada sa mora ili sa kopna. Svrha kopnenog dijela fortifikacija bila je ta da drži u slučaju napada neprijateljske flote na distanci te da brani pokušaj napada sa mora. Također dio funkcije obrambenih objekata bila je ta da štiti

pomorsku flotu i pruža sigurnost morskoj luci. Tipovi utvrde koji su građeni prema svojoj funkcionalnosti, veličini, poziciji mogu se podijeliti na obalne fortifikacije i obalne baterije. Tehničko tehnološki razvitak fortifikacija pratio je razvitak artiljerije i materijala. Gradnja novih fortifikacija i nadogradnja starih bila je u skladu s potrebama i konstantno je pratila potrebe modernog ratovanja (Mrđen, 2017, 172–173).

Prvi tipovi utvrda izgrađenih i obnovljenih od 1830. do 1850. su bile niske utvrde i artiljerijske baterije koje su kasnije zamijenjene novim i modernijim tipovima utvrda, obalna utvrda Maksimilijan koja je izgrađena na mjestu srušenog Orlandovog tornja i Kaiser Franz I na poziciji nekadašnje Napoleonove utvrde. Period između 1850. i 1866. obilježava razdoblje u kojem se grade različiti tipovi utvrda. Gradi se četrnaest novih kružnih i segmentiranih utvrda te sedam artiljerijskih baterija i pet prvih zemljanih utvrda. U prvi tip utvrda tzv. „Martello“ tornjeve spadaju Sv. Ivan na Musilu, Punta Kristo, Monte Grosso i tzv. baterije, Fisella i Veruda. Kako je vojna moć napredovala tako su se i utvrde prilagođavale raznim novim oružjima koja bi mogla naštetiti fortifikacijama. Obrambeni prsten počeo je obuhvaćati i područje od pet do osam kilometara izvan grada obuhvaćajući pritom i Brijunsko otočje. Utvrde koje su se zatim izgradile mogu se kvalificirati u dvije glavne skupine, kao artiljerijski tornjevi pod koje spadaju utvrde; Punta Kristo, Fort Tegethoff (Veli Brijun), Fort Marie Louise na Muzilu, Fort Monsival, Fort Bourguignon, Fort San Giorgio iznad gradskog groblja, Fort Munida i Fort Casoni Vecchi na Vidikovcu. Drugi tip utvrde dijeli se na segmentne potkovaste tornjeve kao što je utvrda Monte Grosso, Monte Zaro, Monvidal i Sv. Mihovil. Tijekom razdoblja 19. i 20. stoljeća postojeći fortifikacijski objekti većinom su modificirani i nadograđivani boljim naoružanjem prateći vojne trendove u svijetu. Osim nadograđivanjem i modificiranjem postojećih fortifikacija tijekom druge polovice 19. i 20. stoljeća grade se novi objekti; Kaštelir blizu Štinjana, oklopno zaštitni fort na Stoji i Verudeli, zatim Bradamante, San Daniele, Turtian, Pomer. U baterijske utvrde spadaju San Giovanni na Verudeli, Lovina i Valmaggione. Utvrde koje se izgrađuju sa ciljem da mogu primiti veći broj vojnog osoblja su utvrda Brioni Minor, koja se nalazi na otočju Malog Brijuna zatim Monforno, San Benedetto i Paravia kompleks južno od naselja Bala, zatim slijede grupa Svetica, Valtura, Kavran, Muntić i Monte Mulin grupa koja spada pod Vodnjan. (Nefat, Mustač, 2017, 90-95).

3.3. Aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava

Fortifikacijski sustav na području Pule predstavlja izuzetnu graditeljsku baštinu i napredak u vojnoj inovativnosti vremena u kojem je izgrađen. Fortifikacijski sustav i utvrde pretrpjele su oštećenja tijekom Drugog svjetskog rata. U razdoblju rata 1944. i 1945. područje Pule bombardirano je dvadeset i tri puta. Tada je područje Pule bilo pod administrativnom upravom Italije, a njemačka vojska upravljala je podmorničkom bazom. Tijekom savezničkih bombardiranja, Pula je pretrpjela velika oštećenja kako na civilnoj tako i na vojnoj infrastrukturi. Tijekom bombardiranja, većina fortifikacija odnosno utvrda je oštećeno kao i brodogradilište. Tijekom bombardiranja u Drugom svjetskom ratu oštećene su utvrde Monforno, te baterija na utvrdi u Barbarigi. Nadalje, oštećene su i utvrda Monte Grosso, Stoja, Musil, Marie Louise, Munide te razne zgrade na Valllelungi i na Monumentima (Nefat, Mustač, 2017, 96).

Utvrde koje su oštećene tijekom Drugog svjetskog rata nisu bile obnovljene. Neadekvatna skrb nakon oštećenja, dovela je do postupnog propadanja samih utvrda. Tijekom devetnaestog stoljeća zbog izgradnje drugih objekata, većina je utvrda izgubljena u prostornom obliku i zanemarena. Neke od utvrda prenamijenjene su na neadekvatan način pri čemu su oštećene originalne konture. Primjer neadekvatne izgradnje i devastacije je artiljerijska baterija San Giovanni na Verudeli kada je izgrađena „otvorena pozornica“ i terasa u sklopu utvrde pritom narušivši njezinu originalnu konturu. Također jedan od primjera neadekvatnog upravljanja i narušavanja integriteta utvrde je utvrda Sv. Mihovil u kojoj je za potrebe opće bolnice Pula unutar same utvrde instalirana toplana za potrebe grijanja bolnice. Najteži primjer devastacije utvrde je uništenje utvrde Maximilian za potrebe cementare 1960. ih godina (Nefat, Mustač, 2017, 96–97).

Slika 4. Bitnica Ovine prekrivena vegetacijom

Izvor: Slikao autor rada

Slika 5. Prikaz devastiranosti utvrde Sv. Andrija (Kaiser Franz I) na Otoku Sv. Andrija.

Izvor: Slikao autor rada

Trenutačno se fortifikacijski sustav na području grada Pule ne tretira adekvatno. Pojam "fortifikacijski krajolik" još uvijek nije prepoznat. Autorice Nefat i Mustač (2017) ističu ovu problematiku na primjeru utvrda na poluotoku Muzil gdje se nalaze dvije velike utvrde, Marie Louise i Musil, te artiljerijske baterije Fisella i Ovine. Ovaj prostor može se smatrati tipičnim primjerom fortifikacijskog krajolika budući da je od početka 19.

stoljeća kontinuirano oblikovan ljudskim djelovanjem. Nesposobnost da se prepozna fenomen teritorijalne tvrđave kao cjeline dovodi do neracionalnih i nelogičnih rješenja za korištenje takve infrastrukture. Utvrda Bourguignon koja se nalazi u blizini turističkog kompleksa Zlatne stijene služi kao skladište Arheološkog muzeja Istre. Ova utvrda mogla je biti uključena u ponudi istoimenog turističkog kompleksa, a za potrebe skladišta mogla je poslužiti neka napuštena vojna zgrada (Nefat, Mustač, 2017, 99-100).

Cjelokupni fortifikacijski sustav se neodgovorno rabi i podložan je postupnom propadanju. Većina objekata je napuštena i u većoj mjeri devastirana i opljačkana. Utvrde koje su dobile određenu namjenu uglavnom su pretvorene u skladišta neadekvatnom procjenom projekatnata. Određene utvrde su srušene, a neke, iako se nalaze u blizini turističkih atraktivnih lokacija, u stanju propadanja (Krizmanić 2008, 181).

Slika 6. Obalna bitnica San Benedetto

Izvor: Slikao autor rada

Mletačka utvrda Kaštel, odnosno danas Povijesni i pomorski muzej Istre, primjer je dobre prakse u upravljanju fortifikacijskom baštinom. Nekadašnja Mletačka utvrda danas se koristi kao muzej u kojem se održavaju razne kulturne manifestacije kao

filmski festivali, koncerti, radionice. Utvrda Casoni Vecchi na Vidikovcu predstavlja također primjer dobre prakse zbog toga što koristi od nje ima lokalna zajednica. Udruga koja je odgovorna za očuvanje ove građevine postala je poznata po organiziranju glazbenih festivala unutar samih zidina utvrde, što nije samo pridonijelo njezinoj zaštiti, već joj je također udahnulo novu svrhu. Osim glazbenih događanja, utvrda je postala središnje mjesto okupljanja lokalne zajednice, pružajući prostor za čitanje i različite radionice. Udruga surađuje s konzervatorskim odjelom kako bi osigurala adekvatno održavanje objekta. Slično tome, utvrdu Brioni Minor koristi kazalište Ulysses, koje ne samo da izvodi predstave i događanja unutar njenih zidina, već i brine o fortifikaciji. Kroz suradnju s konzervatorima, provode se potrebni zahvati i održavanje. Razlog zbog čega većina udruga bira fortifikacije je taj što one pružaju dovoljno prostora i što imaju dobre i robusne karakteristike. Udruge koje koriste fortifikacijske objekte ulažu napore u njihovu obnovu i zaštitu, no nedostaje im potrebno znanje i financijska sredstva za takve poduhvate. Primjer neuspješnog pokušaja revitalizacije može se vidjeti u slučaju utvrde Musil, gdje je nepažljivo čišćenje rezultiralo oštećenjem kamene konstrukcije i olakšalo ulazak lopovima, što je dovelo do krađe konstrukcijskog materijala i opreme unutar same utvrde.

Utvrda Verudela predstavlja jedan od najboljih primjera obnove napuštene vojne baštine. Utvrda je tijekom vremena imala različite namjene. Koristila se kao frizerski salon, diskoteka, suvenirnica, pa čak i spalionica smeća u 1980-ima. Nakon 2002. utvrda je bila devastirana i u lošem stanju te je tada preuzima oceanologinja i morska biologinja dr.sc. Milena Mičić koja je investirala znatna financijska sredstva u revitalizaciju i obnovu objekta s ciljem proučavanja morskih životinja i njihovog liječenja. Tijekom procesa obnove, u suradnji s Ministarstvom kulture i Internacionalnom ljetnom radionicom za arhitekturu, primijenjene su odgovarajuće metode u obnovi utvrde koja je do tog trenutka bila u izrazito lošem stanju. Ovi koraci uključivali su uklanjanje vegetacije i okolnih biljaka te osiguravanje dotoka struje i vode. Također izgrađeni su bazeni i akvariji za smještaj morskih životinja. Osim ovakvih individualnih primjera pojedinaca i udruga koje skrbe za određene utvrde, većina je u izrazito lošem stanju i prepuštena sustavnom propadanju (Nefat, Mustač, 2017, 102).

Slika 7. Utvrda Fort Forno

Izvor: Slikao autor rada

4. Europski primjeri dobre prakse

Ovo poglavlje bavi se načinom na koji su europske zemlje sa sličnom antropogenom atrakcijskom osnovom uspjele revitalizirati i prenamijeniti fortifikacijsku baštinu u druge svrhe. Verona, Linz i Krakow samo su neki od primjera gradova s fortifikacijama, koji također imaju tri fortifikacijska prstena kao i Pula. Osim spomenutih europskih primjera treba spomenuti primjere dobre prakse u Hrvatskoj. Među njima je svakako i grad Šibenik čija je utvrda Sveti Nikola uvrštena na UNESCO-ovu listu zaštićene baštine. Šibenska tvrđava predstavlja dobar primjer upravljanja na razini kulturnog menadžmenta, ali i u sferi kreativne industrije.

Europa je kroz svoju čitavu povijest bila poprištem različitih bitaka i ratova. Zbog toga su izgrađene različite obrambene strukture čija je svrha bila da se zaštiti stanovništvo i spriječi neprijateljski proboj. U današnje vrijeme većina tih struktura izgubila je svoju prvotnu svrhu. Pravilnim vođenjem i upravljanjem, nekadašnja vojna ili fortifikacijska baština može pospješiti proces urbane regeneracije i društvene revitalizacije. Europski

primjer dobre prakse takve regeneracije je pomorski muzej koji se nalazi u gradu Talinnu. Transformacija bivšeg hangara za hidroavione u muzej obilježila je početak rekonstrukcije zapuštene bivše vojne zone u luci i početak stvaranja nove kulturne četvrti. Još jedan primjer dobre prakse predstavlja pomorska tvrđava Suomenlinna u Helsinkiju. Kada je izgubila svoju prvobitnu svrhu transformirana je u novu turističku atrakciju koja je sada pod zaštitom UNESCO-a. Ona danas pod zaštitom UNESCO-a predstavlja mjesto rekreacije za lokalno stanovništvo i turiste. Osim primjera dobre prakse kao model revitalizacije fortifikacijske baštine jedna od najvećih pomorskih fortifikacija na svijetu služi i kao dobar primjer participativnog upravljanja baštinom. Ovakav model transformacije služi kao dobar primjer iz razloga što predstavlja multikulturalnu povijest Finske ali i visoku kvalitetu sadržaja u kulturi i turističkih proizvoda. Osim toga zapošljava lokalno stanovništvo i pruža određeni dodatni sadržaj života u tom mjestu. Postoje brojni primjeri dobre prakse u Europi od Ljubljane, Graza, Beča, Berlina, Košica, Brna, Bratislave, Pecuha, Pilsena, Krakowa, Katowica, Lodza, Gdanska, Wroclawa. Svi navedeni gradovi predstavljaju primjer dobre prakse u načinu prenamjene nekadašnje vojne arhitekture i industrijske arhitekture u nove svrhe. Takvi gradovi predstavljaju tzv. kreativne gradove koji su svoju nekadašnju industrijsku i vojnu baštinu prenamijenili na način da ožive kulturu, kreativnost, inovacije i da stvaraju kreativne četvrti koji pomažu u stvaranju održivog urbanog razvoja (Urošević, 2017, 38-40).

Kompleks tvrđava u Krakowu je najveći prstenasti fortifikacijski kompleks u Poljskoj i srednjoj Europi. Kompleks se sastoji od obrambenih struktura i objekata smještenih u gradskom i prigradskom području Krakova. Njegova vrijednost kao materijalnog primjera povijesti utvrda i u smislu prostornog rasporeda je od posebnog značaja. Kao golemi arhitektonski kompleks, koji pokriva područje veće od današnjeg grada Krakowa, izveden je prema razrađenom planu, te ga je kao takvog bilo potrebno sačuvati kao primjer povijesnog strateškog krajolika. Radovi na utvrđivanju započeli su 1849. na tri lokacije: brdo Wawel, na sjevernoj periferiji uz Varšavsku cestu i oko Krakusovog humka na suprotnoj strani rijeke Visle. Sljedeće godine, 12. travnja 1850., car Franjo Josip I. naredio je izgradnju Krakovske tvrđave. Počevši od područja oko Kościuszkovog humka, utvrde, bastioni, i bedemi počeli su nicati diljem Krakova. Sredinom 19. stoljeća utvrde su postupno zastarjele zbog napretka topničke tehnologije. Zbog toga je krajnji prsten obrambenih građevina podignut u radijusu od

7 do 10 km od središta, počevši od 1878. Kao rezultat toga, krajem 19. stoljeća, grad Kraków je bio okružen s tri prstena utvrda, s bivšim kraljevskim dvorcem na brdu Wawel, opremljenim ojačanom obranom, u središtu. Cijeli kompleks uključuje gotovo 40 utvrda i bastiona i više od 140 drugih objekata, poput baterija, skloništa, mostova i pomoćnih objekata, kao i desetke kilometara cesta, maskirne vegetacije i prilaza. Krakovska tvrđava predstavlja rijedak primjer u Europi koji u potpunosti dokumentira razvoj vojne arhitekture, čineći je iznimnom kulturnom baštinom globalnog značaja. Povijesna važnost ove lokacije također je iznimna, kako s nacionalnog aspekta tako i u smislu tehnološkog razvoja. Tvrđava također ima izvanrednu važnost u lokalnom krajoliku i prirodnom okolišu. Nakon demokratske tranzicije 1989. godine, osnovana je nacionalna udruga po imenu "Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji" (TPF, Udruga ljubitelja utvrda), zajedno sa svojim lokalnim ograncima. Osim stručnjaka za vojnu arhitekturu, članstvo u udruzi uključuje i mnoge koji su stručnjaci za povijest i kulturnu baštinu. Lokalni ogranak TPF-a u Krakovu specijalizirao se za proučavanje austrijskih utvrda. Godine 1994. u suradnji s gradskim uredom u Krakovu, započelo se s povremenim objavljivanjem izvornih arhivskih materijala u seriji pod nazivom "Atlas Twierdzy Kraków" ("Atlas Krakovske tvrđave"). Godišnje međunarodne konferencije koje je organizirao TPF pružile su priliku za razmjenu iskustava i izradu studija od nacionalnog značaja. Unatoč promjenama u pravnom okviru zaštite kulturne baštine, entuzijasti i stručnjaci usmjereni su na sveobuhvatne konzervatorske aktivnosti. Povećan je medijski interes, a njihovi napori usmjereni su na funkcionalne analize. Aktivno su sudjelovali u razvoju i planiranju strateških dokumenata. Također, uspostavljena je "staza fortifikacija grada Krakowa" za planinare i bicikliste u suradnji s Poljskom turističkom zajednicom, koja je pravilno označena i koja omogućuje svojevrсно kružno putovanje oko grada. Ovaj novi oblik zaštite kulturne baštine omogućio je stvaranje kulturnog parka (Wielgus et al., 2017, 296-318).

Primjer dobre prakse u Hrvatskoj predstavlja obnova tvrđave Sv. Mihovil u Šibeniku. Tvrđava Sv. Mihovila u Šibeniku zajedno sa cjelokupnim fortifikacijskim sistemom ima veliku kulturno povijesnu važnost za arhitektonsko nasljeđe Dalmacije ali i čitave Hrvatske. Proces revitalizacije i obnove tvrđave uključio je financiranje od strane fondova Europske unije 60%. Nositelj projekta bio je grad Šibenik zajedno sa Hrvatskim narodnim kazalištem, gradskim muzejom grada Šibenika i Turističkom zajednicom grada Šibenika. Projekt je trajao od 2012. do 2014. i uključivao je radove

na infrastrukturi na prostoru od 2600 metara kvadratne površine. Radovi su uključivali izgradnju i otvorene pozornice sa 1107 mjesta kao i adaptaciju podzemnog dijela tvrđave (Afrić Rakitovac, 2017, 16).

Tvrđava Barone koja se također nalazi u Šibeniku predstavlja dobar primjer revitalizacije fortifikacijske baštine. Šibenik je 2014. godine započeo proces revitalizacije i obnove tvrđave Barone. Projekt obnove i revitalizacije tvrđave financirao se 73% iz udjela Europskih fondova za regionalni razvoj. Radovi su uključivali infrastrukturne radove na renovaciji same tvrđave, zatim opremu za gastro-kulturni centar, radove na dječjem igralištu, i radove na konstrukciji amfiteatra. U Javnoj ustanovi Tvrđava kulture Šibenik zaposleno je 25 djelatnika. Devet ih je zaposlenih u upravi ustanove, dok su ostali zaposleni na portama, punktovima, suvenirnici i caffe baru. Specifični cilj projekata bio je stvoriti novu turističku atrakciju u samom srcu starog grada. Brojna umjetnička, kulturna i glazbena događanja te veliki broj posjetitelja potvrđuju uspješnu realizaciju zacrtanih ciljeva. Tvrđave kao takve doprinose imidžu Republike Hrvatske, a posebice grada Šibenika kao nezaobilazne destinacije kulturnog turizma. U 2016. godini tvrđavu sv. Mihovila posjetilo je 87,6% stranih i 12,4% domaćih posjetitelja. Tvrđavu Barone posjetilo je 51,7% domaćih posjetitelja i 48,3% stranih posjetitelja u 2016. godini. Navedeni primjeri uspješne revitalizacije dviju šibenskih tvrđava ukazuju na potencijal valorizacije fortifikacijske baštine u drugim lokalnim zajednicama u Hrvatskoj. Ove tvrđave su obogatile lokalni kulturni život, jer su korištene kao mjesta za mnoga društvena događanja, npr. na pozornici na otvorenom nastupili su brojni domaći i inozemni umjetnici, glazbenici i scenski umjetnici. Restauracija je izvedena materijalima i tehnikama u skladu s izvornim stilovima gradnje, kako bi se očuvala kulturna raznolikost. Grad Šibenik osvojio je međunarodnu nagradu za kulturni turizam Plautilla za projekt Tvrđava kulture 2017. godine. Iste godine Tvrđava Barone osvojila je nagradu Plautilla u kategoriji Najbolji turistički proizvod za visoku kvalitetu i kreativnu interpretaciju povijesne baštine. Predloženi model valorizacije fortifikacijske kulture u Šibeniku, utemeljen na četiri stupa održivog turizma, mogao bi se koristiti kao model za revitalizaciju i valorizaciju drugih tvrđava u Hrvatskoj (Afrić Rakitovac, 2017, 17).

4.1. Europski gradovi s fortifikacijama

Na području Europe nalazi se veliki broj gradova s utverdama. Kad je riječ o austrougarskim utverdama, one uključuju gradove Veronu i Trento, zatim grad Linz, Krakow i Przemysl, te Lavov, kao i pomorske luke Kotor i Pulu. Tijekom vladavine Austro-Ugarske Monarhije izgrađeni su različiti sustavi utvrda duž njezinih granica. Fortifikacijski sustav Komarno predstavlja jedinstveni fortifikacijski sustav koji se nalazi na području obala rijeke Dunava i Vaha i uključuje dva grada gotovo identičnog imena (Komarno-Komarom) u dvije različite države na području Mađarske i Slovačke. Na području Slovačke i Mađarske u 19. stoljeću taj obrambeni sustav predstavljao je najveći i najjaču obrambenu građevinu Austro-Ugarske Monarhije (Urošević, Kaurin, 2017, 144).

Slika 8. Utvrde i fortifikacijska baština na području Europe

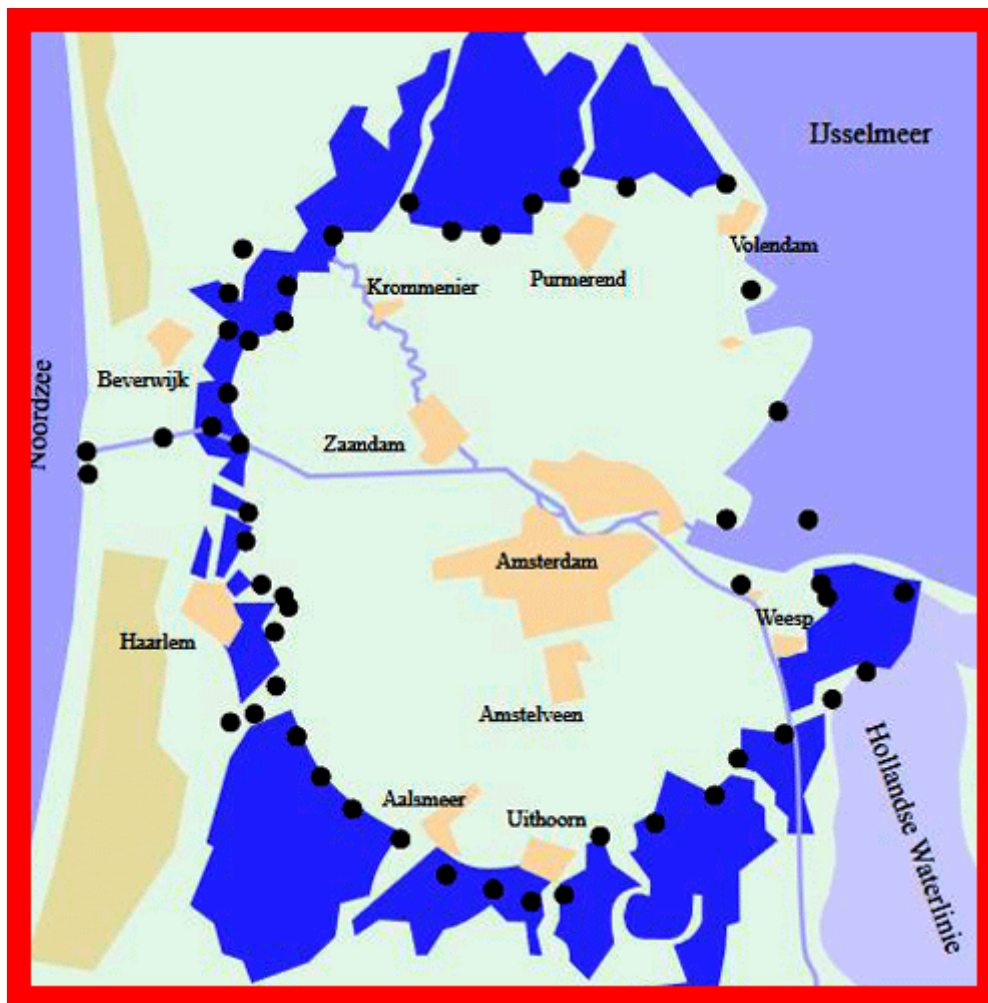

Izvor: <https://www.forte-cultura.eu/de/festungen#verbreitung-in-europa> 14.5.2023.

Slika 8 prikazuje gradove i zemlje sa fortifikacijama i fortifikacijskom baštinom. Amsterdam je grad koji ima zanimljivu fortifikacijsku baštinu. Područje grada okružuje fortifikacijski prsten dužine 135 kilometara. Sastoji se od poplavnih područja dužine od tri do pet kilometara te trideset i šest utvrda, dvije obalne utvrde, dvije tvrđave, četiri baterije i dvije obalne baterije. Fortifikacijski sustav naziva Stelling Van Amsterdam predstavlja jedan od najkompleksnijih sustava zbog specifičnosti gradnje na

principima hidrauličnog inženjerstva. Izgradnja tog fortifikacijskog sustava trajala je od 1881. do 1914. i smatra se vrhuncem domišljatosti planiranja fortifikacijske arhitekture. Specifičnost ovog sustava je ta da se u slučaju rata cjelokupni sustav može potopiti. Cijeli sustav povezan je biciklističkim stazama.

Slika 9. Prikaz fortifikacijskog sustava Stelling Van Amsterdam

Izvor: Stelling Van Amsterdam <https://www.amstelveenweb.com/nieuws-Lezing-over-de-Stelling-van-Amsterdam-bij-de-Ver&newsid=326236821>

Danas se ova fortifikacijska baština koristi za različite svrhe; kao vinarija, mjesto okupljanja i za različite tradicijske manifestacije. Na području Francuske nalazi se fortifikacijski sustav Vauban, koji objedinjuje sve fortifikacije koje je projektirao vojni inženjer Vauban. Ove utvrde nalaze se u različitim gradovima, naseljima i općinama na području Francuske, u gradovima: Arras, Neuf-Brisach, Besancon, Briancon, Mont-Dauphin, Villefranche de conflent, Mont-Louis, Blaye, Saint-Martin de Re, Camaret-Sur-Mer, Saint-Vaast-LaHougue, Lille.

Baltička kulturna ruta prolazi kroz četiri različite zemlje, od Njemačke, Poljske, Litve i Rusije. Na području tih država i gradova nalazi se veliki broj fortifikacija. Među njima su tvrđava Hahneberg, mjesto za opuštanje i rekreaciju, tvrđava Gorgast, tvrđava Domeitz (primjer renesansne vojne arhitekture), tvrđava Peitz (jedna od najstarijih naselja u srednjoj Europi), tvrđava Kostrzyn, tvrđava Swinoujscie, tvrđava Kolobrzeg, tvrđava Münde, tvrđava Grodzisko i tvrđava Vistulamouth u Gdanjsku, tvrđava Modlin Nowy Dwor Mazowicki (najveće područje povijesnih utvrda u Poljskoj i jedinstven bastion na ušću rijeke Visle u Narev), tvrđava Boyen-Giżycko (povijesna tvrđava s višestrukim perspektivama korištenja), tvrđava Kalinjingrad u Kalinjingradu (rijedak primjer dobro očuvane glavne tvrđave u Europi), i tvrđava Kaunas atraktivan grad znanosti na rijeci Nemunas (Urošević 2017, 150-161).

4.2. Europski fortifikacijski sustavi na UNESCO-voj listi

UNESCO je organizacija Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu. Pridonosi miru i sigurnosti promicanjem međunarodne suradnje u obrazovanju, znanosti, kulturi, komunikaciji i informiranju. UNESCO promiče razmjenu znanja i slobodan protok ideja kako bi se ubrzalo međusobno razumijevanje i savršenije poznavanje života drugih. Programi UNESCO-a doprinose postizanju ciljeva održivog razvoja definiranih u Agendi 2030. koju je opća skupština UN-a usvojila 2015. godine. (<https://www.unesco.org/en/brief3> 15. svibnja 2023).

Zbog specifičnosti i značajne vrijednosti kulturne baštine potrebno je pažljivo planirati njenu održivost. Temeljem toga postoji Konvencija o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine. Smisao Konvencije je da definira vrste prirodne i kulturne baštine koje se mogu uzeti u obzir za vrednovanje i njezin eventualni upis u Svjetsku baštinu. Najznačajnija karakteristika Konvencije je da jedinstveni dokument objedinjuje pojmove prirodnih i kulturnih dobara. Konvencija prepoznaje različite načine interakcije između ljudi i prirode, kao temeljni zahtjev za očuvanje i sklad. Također daje upute zemljama koje su ga potpisale za modele zaštite i očuvanja baštine, tako da su se sada obvezale, ne samo za očuvanje zaštićene kulturne baštine, nego i za zaštitu svoje cjelokupne kulturne baštine. Također se predlaže da potpisnici zaštite te integrirane elemente u prostornim planovima na državnoj, regionalnoj i lokalnoj razini. U Konvenciji je detaljno opisan sustav djelovanja fonda za svjetsku baštinu, odnosno načini i mogućnosti dobivanja financijske potpore. Pet strateških ciljeva ili 5 „C“

naglašeno je kao neophodno: vjerodostojnost, konzervacija, izgradnja kapaciteta, komunikacija, zajednica (Golja, 2017, 108).

UNESCO fond za svjetsku baštinu godišnje ima 3 milijuna USD kako bi podržao aktivnosti koje je priznao Odbor za svjetsku baštinu, a to uključuje međunarodnu pomoć, očuvanje te zaštitu i proces nominacije. Uključuje obvezne i dobrovoljne priloge potpisnika, kao i privatne donacije. Odbor za svjetsku baštinu dodjeljuje sredstva na temelju hitnosti prijave, a prioritet imaju one lokacije koje su u najvećoj mogućoj opasnosti. Proces uvrštenja na listu svjetske baštine obuhvaća četiri koraka;

1. Izrada privremenog popisa. Potrebno je sastaviti popis značajnih objekata prirodne i kulturne baštine koji se nalaze unutar granica jedne države. Ovaj popis predstavlja poseban vodič potpisnicama Konvencije, jer objekti koji su upisani na ovaj popis mogu postati kandidati ili obnovljeni u roku od pet do deset godina. Odbor za svjetsku baštinu neće uzeti u razmatranje nominaciju bilo koje zemlje ako ona ne postoji;

2. Priprema obrasca nominacije. Nakon što država odabere objekte iz obrasca za nominaciju koju želi nominirati, počinje s pripremama za obrazac za nominaciju. U procesu priprema zemlja se može osloniti na potporu odbora za svjetsku baštinu. Obrazac mora biti vrlo detaljan, iscrpan i potrebno je voditi računa da se prikupi i primijeni sva potrebna dokumentacija. Nominacija se zatim šalje Centru za svjetsku baštinu na provjeru i ako je sve popunjeno, šalje se odgovarajućem tijelu konzultanata na ocjenu;

3. Konzultantska tijela čine: Međunarodno vijeće za spomenike i mjesta (ICOMOS) i Svjetska unija za zaštitu prirode (IUCN). Svoju ocjenu šalju Odboru za svjetsku baštinu. Postoji i treće tijelo konzultanata: Međunarodni centar za proučavanje očuvanja i restauracije kulturnih dobara (ICCROM), međunarodna organizacija koja odboru nudi dodatne savjete o konzervaciji kulturnih dobara, kao i dodatnu obuku i dr;

4. Odbor za svjetsku baštinu. Donosi konačnu odluku o upisu objekta u upisnik svjetske zaštićene baštine (Golja, 2017, 109).

Kulturna dobra koja se upisuju na UNESCO-vu listu moraju ispunjavati propisane kriterije. Kao preduvjet za upis na tu listu prema UNESCO-ovim smjernicama, potrebno je zadovoljiti kriterije koji uključuju sljedeće;

1. Moraju biti iznimna svjedočanstva ljudskog kreativnog genija, prikazivati visoku razinu umjetničkog stvaralaštva i inovacije;
2. Trebaju prenositi važne ljudske vrijednosti i kulturnu razmjenu tijekom određenog povijesnog razdoblja ili unutar određenog kulturnog konteksta, bilo kroz razvoj arhitekture, tehnologije, monumentalne umjetnosti, urbanističkog planiranja ili dizajna krajolika;
3. Moraju nositi jedinstveno ili barem iznimno svjedočanstvo o kulturnoj tradiciji ili civilizaciji, bilo da su još uvijek prisutni ili su nestali;
4. Trebaju biti izvanredni primjeri vrste građevine, arhitektonske ili tehnološke cjeline ili krajolika koji ilustriraju značajnu fazu ili faze u ljudskoj povijesti;
5. Moraju biti izvanredni primjeri tradicionalnog ljudskog naselja, korištenja zemlje ili mora koji predstavljaju kulturu ili ljudske interakcije s okolišem, posebno ako su ugroženi zbog neopozivih promjena;
6. Trebaju biti izravno povezani s događajima, živim tradicijama, idejama, umjetničkim i književnim djelima od iznimne univerzalne važnosti;
7. Moraju uključivati izvanredne prirodne fenomene ili područja iznimne prirodne ljepote i estetske važnosti;
8. Trebaju biti izvanredni primjeri koji predstavljaju glavne faze Zemljine povijesti, uključujući zapis o životu, tekuće geološke procese, oblikovanje reljefa ili značajne geomorfološke i fiziografske karakteristike;
9. Moraju biti izvanredni primjeri koji predstavljaju značajne tekuće ekološke i biološke procese u evoluciji kopnenih, slatkovodnih, obalnih i morskih ekosustava, zajednica biljaka i životinja;
10. Trebaju sadržavati najvažnija i najznačajnija prirodna staništa za in-situ očuvanje biološke raznolikosti, uključujući ona koja sadrže ugrožene vrste od izuzetne univerzalne vrijednosti iz perspektive znanosti i očuvanja. (<https://whc.unesco.org/en/criteria/> 16. svibnja 2023).

Nakon što se neki lokalitet nađe, odnosno uvrsti na Listu zaštićene kulturne baštine proces ne prestaje. Potpisnici su obvezni voditi administrativne aktivnosti i voditi i štiti određenu kulturnu baštinu. Potpisnici moraju voditi izvještaje o stanju i stupnju

zaštićenosti te baštine. Ova izvješća omogućuju Odboru za svjetsku baštinu da lakše ocijeni stanje na nekom lokalitetu, odluči o mogućim mjerama koje bi trebalo poduzeti i načinima rješavanja eventualnih lokalnih problema (Golja 2017, 111).

Primjer koji je zadovoljio kriterije da bi se našao na listi zaštićene kulturne baštine popisa UNESCO je fortifikacijski sustav zvan Stelling Van Amsterdam. Stelling Amsterdam predstavlja fortifikacijski sustav koji je izgrađen u periodu 1874. i 1914. Ovaj fortifikacijski sustav dug je 135 kilometara i okružuje grad i sastoji se od 45 tvrđava koje se nalaze 10 do 15 kilometara od centra grada. Nominirano dobro ispunjava kriterije pod kriterijima dva, četiri i pet jer se smatra da lokalitet ima izuzetnu univerzalnu vrijednost kao izniman primjer razgranatog integriranog obrambenog sustava modernog doba. Značajno je i po tome što je smišljen poseban sustav na principu hidraulike koji je uklopljen u obranu glavnog grada.

Vauban predstavlja fortifikacijsko nasljeđe od dvanaest odabranih fortifikacija uz granicu Francuske. Fortifikacijsko nasljeđe Vaubana je grupa utvrda koja se sastoji od citadela, urbanih bastionskih zidova i bastionskih kula. Sustav Vauban je izgradio Sebastian Le Pestre de Vauban koji je bio vojni inženjer Kralja Luja XIV i maršala Francuske u sedamnaestom stoljeću. Sustav Vauban upisan je 2008. na listu svjetske kulturne baštine. Sustav Vauban predstavlja izuzetne univerzalne vrijednosti, baštine koji doprinosi svjetskoj vojnoj arhitekturi. Iznimnu vrijednost pokazuje i zbog razloga što predstavlja primjer na koji način su se fortifikacije u Europi mijenjale u sedamnaestom stoljeću i utjecale na modele ostalih fortifikacijskih sustava u cijelom svijetu do sredine devetnaestog stoljeća (Neumann, 2017, 128).

Slika 10. Prikaz sustava fortifikacija Vauban

Izvor: Vauban preuzeto sa <https://mapsontheweb.zoom-maps.com/> 17.5.2023.

U siječnju 2016. godine, Hrvatska, Italija i Crna Gora zajednički su podnijele UNESCO-u prijedlog za uvrštenje na Popis svjetske baštine transnacionalnog serijskog kulturnog dobra pod nazivom "Obrambeni sustavi Republike Venecije u razdoblju od 15. do 17. stoljeća". Nakon pripreme odgovarajuće dokumentacije i procjene prijedloga, UNESCO-ov odbor za svjetsku baštinu, na zasjedanju u Krakovu, pozitivno je ocijenio prijedlog. Odlučeno je da se ovo kompleksno dobro upiše na popis svjetske baštine, uključujući sljedeće komponente: u Italiji, utvrđeni grad Bergamo, utvrđeni grad Peschiera del Garda i grad-tvrđava Palmanova; u Hrvatskoj, obrambeni sustav grada Zadra i tvrđava sv. Nikole u Šibensko-kninskoj županiji; te u Crnoj Gori, grad Kotor (<https://whc.unesco.org/en/list/1533/> 7. rujna, 2023).

Venecijanski obrambeni sustavi između 16. i 17. stoljeća: Stato da Terra - zapadni Stato da Mar sastoje se od šest komponenata smještenih u Italiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori te se protežu na više od 1000 km između Lombardijske regije Italije i istočne obale Jadranskog mora. Skupa predstavljaju obrambene strukture „Serenissime“

između 16. i 17. stoljeća, najznačajnijeg razdoblja povijesti Mletačke Republike, i pokazuju dizajne, prilagodbe i operacije modernih obrambenih sustava „alla moderna“ koji će se kasnije pojaviti diljem Europe. Šest komponenata koje čine predloženo transnacionalno serijsko kulturno dobro venecijanskog obrambenog sustava posjeduju izvanrednu univerzalnu vrijednost.

To uključuje raznovrsnost tipova, očuvan vizualni integritet i stanje očuvanosti, čime se ispunjavaju kriteriji III i IV za upis na Popis svjetske baštine prema UNESCO-ovim smjernicama. Tvrđava sv. Nikole, smještena na stjenovitom otočiću na ulazu u šibenski kanal, predstavljala je prvu crtu obrane grada Šibenika od morskih prijetnji. Ova morska utvrda s trokutnim planom predstavlja izvanredan primjer naprednog modela fortifikacijske arhitekture poznatog kao "alla moderna". Zadar je bilo vojno i administrativno središte jadranskog dijela Republike Venecije, te je služilo kao ključno čvorište na pomorskim rutama između Venecije i Krfa. Grad je smješten na poluotoku, okružen gradskim zidinama opremljenim nizom bastiona i zidova prema kopnu. Iako su kasnije prošle promjene, iznimna važnost njegovih fortifikacija ostala je nepromijenjena. Obrambeni sustav grada na poluotoku i dalje čuva izvanrednu kolekciju nadograđenih zidina i konstrukcija, uključujući monumentalna kopnena vrata iz visoke renesanse, moćne bedeme i bastione koji svjedoče o "alla moderna" vojnoj arhitekturi (<https://whc.unesco.org/en/list/1533/> 7. rujna 2023).

4.3. Europske fortifikacijske rute kao primjer dobre prakse

Godine 1987. Europska komisija pokrenula je program kulturnih ruta Vijeća Europe, čiji je cilj pokazati zajedničko kulturno naslijeđe, bolje razumjeti europske kulturne karakteristike i oblikovati zajedničke kulturne prostore. Osim zaštite prirodne i kulturne baštine, program promiče održivi razvoj, potiče obrazovne i kulturne razmjene te potiče kulturni, društveni i gospodarski razvoj. Kulturne rute podupiru temeljna načela Vijeća Europe: ljudska prava, demokraciju, kulturnu raznolikost i međukulturni dijalog. Svaka ruta predstavlja europske vrijednosti koje dijele najmanje tri zemlje i rezultat je znanstvenog istraživanja multidisciplinarnog tima stručnjaka koji pridonosi tumačenju europske raznolikosti i suvremene Europe mapiranjem europskog sjećanja, povijesti, baštine i identiteta. Godine 2010. odbor ministara Vijeća Europe usvojio je Sporazum o dijelovima proširenih kulturnih ruta (EPA) za promicanje

bolje suradnje između država članica. Sporazum okuplja 35 država članica plus Republiku Hrvatsku koja je pristupila 2016. godine (<https://min-kulture.gov.hr/> 17. svibanj 2023).

Kulturna ruta je fizički, opipljivi dio u prostoru definiran popisom materijalnih i nematerijalnih kulturnih i povijesnih elemenata povezanih temom, konceptom ili definicijom, kao i identifikacijom mjesta postojeće kulturne baštine povezanih u disperziranu, linearnu ili regionalnu strukturu, stvarajući označenu i interpretiranu kontinuiranu cjelinu unutar jedinstvenog konteksta rute. Kulturne rute mogu se definirati kao bogat medij koji tumači i konstruira složenu povijest Europe. Od samog nastanka, rute su oblikovni element regija i krajolika, oblikovanih u simbiozi s kulturnim krajolikom i prostorom. Prema turističkoj terminologiji, kulturne se rute mogu definirati kao specifična fizički opipljiva staza ili dionica staze od povijesnog značaja, a mogu se prikazati kao cjelina pod zajednički tematski nazivnik, označen, interpretiran i uslužnim objektima prilagođen turističkim posjetima. Kulturna ruta mora funkcionirati i kao kulturno-turistički proizvod, posjedovati sve potrebne karakteristike proizvoda i nuditi odgovarajuće sadržaje, informacije i sadržaje za pružanje ugostiteljskih i smještajnih usluga. U međunarodnom i europskom kontekstu rute su konkurentne, prepoznatljive i specifične upravo zbog svoje tematike. Ponuda različitih ruta na europskoj razini iznimno je bogata, stoga je izbor tema za glavne kulturne rute Europe definiran temeljnim kriterijima Vijeća Europe. Projekti razvoja ruta na europskoj razini podliježu strogoj evaluaciji i selekciji. Jednaki kriteriji vrijede i za rute manjeg teritorijalnog obuhvata ako je cilj privući pozornost europskih putnika. Tema mora biti jedinstvena i izvanredna te izravno povezana sa sadržajem kulturne baštine. Tema mora biti ilustrativna za europsko pamćenje, povijest i baštinu te pridonijeti interpretaciji raznolikosti današnje Europe. Tematske rute kao kulturna i turistička atrakcija uključuju autentične i umrežene prezentacije te valorizaciju koncentriranih kulturnih događanja. Vrlo su popularne jer diversificiraju turistički proizvod i daju destinacijama raznolikost i autentičnost. Dobra tema može privući pozornost posjetitelja i postati atrakcija sama po sebi, ako je dobro prezentirana i interpretirana te popraćena uslugama koje su u skladu sa zahtjevima turista. Tematske rute kao turističke atrakcije jedinstvene su jer se mogu razvijati uz relativno mala ulaganja. Također mogu diverzificirati i širiti potražnju za njima u vremenu i prostoru. Mogu pridonijeti korištenju neiskorištenih resursa u turizmu i razviti nove segmente potražnje za određenim

vrstama turizma. Kulturne rute prioritetni su program razvoja kulturnog turizma i u Hrvatskoj. Kako bi se u potpunosti postigla kulturna raznolikost nadopunjavanjem raznolikosti ponude kulturnog turizma manje poznatih područja u Europi, prije svega je potrebno poznavati potencijalne resurse te ih povezati u jedinstvenu ponudu. Izrada turističkog popisa potencijalnih kulturno-turističkih resursa spremnih za povezivanje u jedinstvenu turističku rutu temelji se na procjeni vrijednosti lokaliteta, ocjeni njihove privlačnosti te pripremljenosti i opremljenosti destinacije za posjete (Urošević, Kaurin 2017, 148–149).

Među svim kulturnim rutama, tema utvrda ili fortifikacijske baštine omogućuje pluralističku i složenu interpretaciju zajedničkog europskog multikulturalnog naslijeđa, otkrivajući način na koji se područja sukoba mogu prikazati u njihovoj povijesnoj autentičnosti, kao i njihov doprinos identitetu europskih regija. Fortifikacijska baština svjedoči o izuzetnim znanstvenim i tehnološkim dostignućima umjetnosti vremena u kojem je izgrađena. Transformacija obrambene arhitekture kroz povijest mogla bi se objasniti kroz sukobe velikih europskih imperija i kasnije nacionalnih država, te razvojem napadačkih sustava i prilagodbom sredstava obrane. Tema fortifikacijske arhitekture ima veliki potencijal za razvoj turizma, a i povezanost turizma s vojnom baštinom u punoj je ekspanziji. U Francuskoj su posjeti područjima podsjećanja na vojne sukobe nakon posjeta vjerskim mjestima na drugom mjestu. To uključuje tvrđavu Besançon i citadelu Bonifacio koje imaju 500.000 posjetitelja godišnje, te Maginotovu liniju koju posjećuje 300.000 posjetitelja godišnje, a potencijal za razvoj prekograničnih ruta još je uvijek nedovoljno iskorišten (Urošević, Kaurin, 2017, 150).

Tema vojne arhitekture na području Europe predstavljena je u programu vijeća Europe u svibnju 1995. a Wenzelova i Vaubanova ruta dobile su u lipnju 2004. certifikat „Kulturnih ruta vijeća Europe“. Wenzelova ruta predstavlja uspješan primjer valorizacije i revitalizacije Europske povijesti. Wenzelova ruta nalazi se na području Luxembourga i predstavlja jedan od najvažnijih fortifikacijskih sustava u Europi. Sustav serijskih obrambenih utvrda krenulo je sa izgradnjom dvorca grofa Siegfrieda u desetom stoljeću. Početak gradnje utvrđenog dvorca označio je početak serijske gradnje ostalih utvrda. Wenzelova ruta predstavlja rutu kroz različita razdoblja Europske povijesti gdje se može doživjeti interpretacija grada kroz različite kulturne, znanstvene i tehničke utjecaje okupatorskih vojska koje su boravile na tom području. Wenzelovu rutu godišnje posjećuje preko 150.000 posjetitelja. Fortifikacijski sustav

Vauban predstavlja grupu utvrda na granicama Francuske koje je dizajnirao vojni inženjer Vauban. Svaki objekt koji se nalazi na tom području predstavlja specifičnost u radu svakog uključenog inženjera i napredak u projektiranju novih fortifikacijskih sustava na širokom geografskom pojasu s objektima smještenim na nizinama, planinskim urbanim zidinama, kulama i utverdama. Sustav je 2008. dobio svoje mjesto na UNESCO popisu kao najbolji primjer racionalnog upravljanja vojnom arhitekturom koji je ostavio utisak na izgradnju velikog broja utvrda izgrađenih u periodu krajem 19. st. diljem svijeta. Vaubanovo djelo predstavlja veliki doprinos univerzalnoj vojnoj arhitekturi i svjedoči o evoluciji europskih fortifikacija u 17. stoljeću i uzorima korištenim u cijelom svijetu do 19. stoljeća, što ilustrira značajno razdoblje povijesti. (Urošević, Kaurin, 2017, 151).

U listopadu 2016. mreža utvrđenih gradova šire regije certificirana je kao 32. ruta Vijeća Europe. Smještena u srcu Europe, regija između Francuske, Njemačke, Belgije i Luksemburga dugo je bila poprište žestokih vojnih borbi. Danas se ovaj transnacionalni prostor nazvan "Greater Region" pretvorio u izvanredan primjer gospodarske i kulturne razmjene. Malo koja druga regija ima toliko tvrđava iz svih razdoblja od srednjeg vijeka do dvadesetog stoljeća. Ruta utvrđenih gradova prikazuje nevjerojatnu arhitektonsku i kulturnu baštinu. Ruta utvrđenih gradova okuplja 12 mjesta, koja su tipična za europsku vojnu arhitekturu u regiji koja se dugo smatrala europskim bojnim poljem: Bitche, Longwy, Marsal, Montmédy, Rodemack, Sierck-les-Bains, Simserhof, Thionville i Toul u Francuskoj, Homburg i Saarlouis u Njemačkoj, te Luksemburg u Luksemburgu, izvrsno se uklapaju u prirodni krajolik. Ruta, organizirana kao kulturno-turistički proizvod, potiče bivše antagoniste na susret u dijalogu i suradnji. Prije su tvrđave bile stražari duž granica pridonoseći učvršćivanju teritorijalne fragmentacije u nacionalne države. Danas je to zajednička europska baština koja promiče kulturnu i turističku razmjenu izvan granica koje blijede. Stoga ova ruta slavi koheziju europskog identiteta u njegovom jedinstvu i različitosti.

Baltička kulturna i turistička ruta tvrđava rezultat je transnacionalne suradnje između 14 europskih utvrđenih gradova, s glavnim ciljem preobrazbe bivše vojne arhitekture u kreativne prostore za kulturu, umjetnost, turizam, slobodno vrijeme i rekreaciju u ljepoti prirode. Suradnja se odvijala pod sloganom "Od rata do mira", "Od mističnog i nepoznatog do javnih mjesta" i "Od vojnih područja do kulture". Potpomognuta programima i fondovima EU, ova ruta nudi brojne atrakcije za sve

generacije i vrste posjetitelja, prolazeći kroz četiri baltičke zemlje: Njemačku, Poljsku, Litvu i Rusiju. Na istoj ruti posjetitelji mogu uživati u izvanrednoj arhitekturi s kazamatima, kulama, bedemima i bastionima, u okviru raznih kulturnih događanja, vojnih parada, festivala na otvorenom ili biciklističkih susreta, promatrati životinje i uživati u rekreaciji u prirodnom okruženju, kao i ribolov, piknik za cijelu obitelj i mnoge druge zanimljivosti. Osim toga, ove tvrđave promoviraju umjetnost i kulturu u obliku koncerata, kazališnih predstava, raznih povijesnih igara, izložbi, a predstavljaju i povijest propalih carstava, monarha i careva, moći i spletki, vojnika i špijuna, rata i nasilja, ali i o miru i ljubavi (Urošević, Kaurin, 152–155).

5. Istraživanje – perspektive valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava

Pulski fortifikacijski sustav, kao što je već navedeno u prethodnim poglavljima predstavlja na lokalnom, regionalnom, nacionalnom ali i međunarodnom nivou graditeljsku baštinu koja je od iznimne važnosti i koju je potrebno očuvati.

Graditeljskim nasljeđem se moraju prepoznati i zaštititi sva ona arhitektonska djela koja se nalaze na području grada Pule od vremena prahistorije pa do danas bez obzira za koju namjenu su građena (Krizmanić, 2008, 185). Potrebno je odrediti pravilnu namjenu za bivše austrijske utvrde, topničke bitnice i vojne komplekse koji se nalaze na području grada. Očuvanje i revitalizacija takvih objekata koji su izgubili svoju prvotnu svrhu može biti važan pokretač razvoja (Krizmanić, 2008, 198).

Davanje novih uloga tim objektima zaštitilo bi same objekte od daljnje devastacije i neodržavanja. Revitalizacija i obnova takvih objekata neće biti moguća ako ne postoji inicijativa na nacionalnoj, lokalnoj ali i općinskoj razini. Politička volja i inicijativa u zaštiti graditeljske baštine od iznimne je važnosti. Izradu stručne dokumentacije trebalo bi prepustiti stručnoj skupini koja je upoznata sa graditeljskim nasljeđem samoga grada. Pulski obrambeni sustav fortifikacija, koji se počeo graditi na početku devetnaestog stoljeća pratio je tadašnje trendove ratne politike europskih država, razvitak u obrambenim tehnikama napada i obrane kako sa kopna tako i sa mora (Krizmanić, 2008, 199).

Tijekom tog razdoblja izgrađen je veliki broj fortifikacija od kojih je do danas ostao sačuvan relativno malen broj. Većina utvrda koja je sačuvana je zapuštena i nenastanjena i prepuštena vegetaciji i propadanju. Utvrde koje su sačuvane a koje se nalaze i na pulskom području ali i na širem području susjednih općina i gradova obuhvaćaju mjesta Bale, Vodnjan, Ližnjan i Medulin. One se moraju sačuvati zbog zato što predstavljaju ambijentalnu i vrhunsku arhitektonsku baštinu (Krizmanić, 2008, 200).

Većina fortifikacija upotrebljavana je neadekvatno odnosno napuštene su ili su ostale bez namjene, a korisnici koji su ih koristili nisu ih koristili na pravi način, već za nekakve sekundarne potrebe kao što su staje ili skladišta. Takav način upotrebe ostavio je posljedice u vidu devastacije same arhitekture i gomilanja smeća. Obrambeni sustav pulskih fortifikacija potrebno je prezentirati kao vojnu arheologiju

jer one same po sebi predstavljaju muzeje koji svjedoče o jednom razdoblju. Namjena i upotreba utvrda ne bi smjela narušavati njihovu prostornu izvornost niti devalorizirati njihovu strukturu i prirodnu karakteristiku (Krizmanić, 2008, 201).

Ovo istraživanje fokusira se na perspektive valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava, a je cilj pružiti dublji uvid u potencijal očuvanja i razvoja ovog izvanrednog kulturnog naslijeđa. Fortifikacijski sustav grada Pule, s bogatom poviješću koja seže unatrag stoljećima, predstavlja izuzetnu kulturnu baštinu koja čini bitan dio europske povijesti i arhitekture.

Ovaj diplomski rad ima za cilj istaknuti različite aspekte valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava. Kroz analizu teorije, i intervju bit će predloženi načini kako očuvati i istovremeno oživjeti ovu kulturnu baštinu. U narednom poglavlju temeljem provedenog istraživanja prikazat će se lokalne perspektive u vezi s ovim sustavom te istražiti modeli održive valorizacije i revitalizacije.

Ovo istraživanje ima za cilj osvijetliti važnost pulskog fortifikacijskog sustava, njegovu ulogu u oblikovanju identiteta grada te potencijalne koristi koje se mogu ostvariti kroz njegovu valorizaciju. U nastavku rada, predloženi su modeli i strategije za njegovu održivu valorizaciju.

5.1. Metodologija istraživanja

U svrhu pisanja ovoga diplomskog rada provedeno je istraživanje sa ciljem provjere vjerodostojnosti hipoteze iznesene u radu. Metodologija predstavlja pojam koja u znanosti označuje koje su se metode koristile u znanstvenom istraživanju. Metodologija kao širi pojam označava znanstveno istraživanje oblika i postupaka koji su se upotrebljavali da bi se došlo do objektivnih znanstvenih znanja u cilju dokazivanja neke tvrdnje (Zelenika, 2000, 310).

Pri znanstvenom istraživanju i pri pisanju diplomskog rada korisno je dijalektičko povezivanje više istraživačkih metoda. Prilikom otkrivanja spoznaja tijekom znanstveno istraživačkog rada ključne su ove znanstvene metode: induktivna i deduktivna metoda, metoda analize i sinteze, metoda apstrakcije i konkretizacije, metoda generalizacije i specijalizacije, metoda dokazivanja i opovrgavanja, metoda klasifikacije, metoda deskripcije, metoda kompilacije, komparativna metoda,

statistička metoda, matematička metoda, metoda modeliranja, kibernetička metoda, eksperimentalna metoda, dijalektička metoda, povijesna metoda, genetička metoda, teorija sustava kao metoda, aksiomska metoda, metoda idealnih tipova, empirijska metoda, metoda studija slučaja, metoda anketiranja, metoda intervjuiranja, metoda promatranja, metoda brojenja, metoda mjerenja, delfi metoda, metoda mozaika te ostale znanstvene metode (Zelenika, 2000, 312).

Metode korištene u izradi ovoga diplomskog rada su analiza teorije, metoda dedukcije, metoda intervjua i metoda sinteze. U svrhu istraživanja za diplomski rad sastavljen je intervju od deset pitanja te su rezultati prikazani u nastavku ovoga rada. Intervju je uključivao pitanja koja je autor samostalno izradio a istraživanje je provedeno od siječnja do lipnja 2023. odnosno dok nisu dobiveni odgovori od svih ključnih dionika.

5.2. Rezultati istraživanja – analiza i diskusija (SWOT)

Za potrebe pisanja diplomskog rada provedeno je istraživanje koje je uključilo intervjuiranje predstavnika ključnih dionika. Polustrukturirani intervju proveden od siječnja do lipnja 2023. sastojao se od deset pitanja pretežno otvorenog tipa. Istraživanje je obuhvatilo intervjuiranje ključnih dionika a uključivao je predstavnike turističke zajednice Grada Pule, Županijskog odjela za kulturu i zavičajnost, Grada Pule, Povijesnog i Pomorskog muzeja Istre, Konzervatorskog odjela, pulskog Akvarija, Nacionalnog parka Brijuni, Sveučilišta Jurja Dobrile, Ministarstva kulture. Intervjui s navedenim predstavnicima priloženi su na kraju radu.

Na prvo pitanje, koje se bavilo aktualnim stanjem fortifikacija, svi ispitanici slažu se u tome da je ono loše, te izražavaju zabrinutost zbog trenutnog stanja fortifikacijske baštine u Puli, ocjenjujući ga kao zapuštenog. Isto tako, istaknuli su da postoje neki dijelovi fortifikacijskog sustava, poput Forta Verudela, Punta Christo i Fort Minor, koji su u boljem stanju i imaju nove namjene. Međutim, naglašeno je da obnova takvih struktura mora uzeti u obzir kompleksnost cijelog sustava, koji je nekada služio obrani Pule kao glavne ratne luke.

Predstavnica Ministarstva kulture Republike Hrvatske (prilog 2), ističe da ne postoji dovoljna svijest o vrijednosti kulturno-povijesne i vojne arhitekture na ovom području.

Konzervatorski odjel (prilog 9) upozorava da je većina utvrda u lošem stanju, a neke su nedostupne javnosti. Imovinsko-pravni odnosi označeni su kao glavni problem.

Nacionalni park Brijuni (prilog 6), koji djelomično upravlja utverdama na otocima, ističe da je održavanje i obnova ovih utvrda kompleksan proces. Taj proces uključuje obimnu stručnu dokumentaciju, konzervatorske elaborate, geodetske snimke, snimke trenutnog stanja, statičke elaborate, elaborate sigurnosti te idejne i glavne projekte. Ovo je nužno zbog činjenice da je cijelo otočje Brijuni zaštićeno kao kulturno dobro.

Grad Pula (prilog 8), s druge strane, odgovara na ovu pitanje tvrdnjom da pulski fortifikacijski sustav više ne postoji u svojoj izvornoj vojnoj obrambenoj svrsi. Neki dijelovi ovog sustava su prenamijenjeni i dobro očuvani, a neki su obnovljeni kroz projekt Adrifort. Međutim, nakon završetka projekta i nedostatka financiranja, neki od tih objekata ponovno zapadaju u zapuštenost.

Jedan od ključnih problema, kako navodi predstavnik grada, leži u imovinsko - pravnim odnosima. Neki utvrđeni objekti su u privatnom vlasništvu, neki su u državnom, a neki su u vlasništvu grada, što često dovodi do sporova oko istog. Investicija u očuvanje kulturne baštine, kako objašnjava predstavnica grada, je financijski zahtjevna i obuhvaća velike troškove. Na međunarodnoj razini, takve investicije su povezane s privatnim donacijama, državnim financiranjem i europskim fondovima. Stoga, revitalizacija kulturne baštine zahtijeva sistemski pristup i sveobuhvatan poduhvat.

Pulski fortifikacijski sustav predstavlja izuzetan potencijal za stvaranje novog kulturno-turističkog proizvoda. Kada je riječ o ključnim prednostima uključenja ovog sustava u kulturno-turistički proizvod i revitalizaciju lokalne zajednice, analiza drugog odgovora ukazuje na nekoliko ključnih aspekata.

Povijesni i pomorski muzej Istre (prilog 1) naglašava da su objekti fortifikacijskog sustava smješteni na atraktivnim lokacijama i dobro su povezani infrastrukturno. Preporučuju da se kulturno-turistička ponuda prilagodi znanstvenim, kreativno-edukativnim, pa čak i ugostiteljskim i industrijskim proizvodima, uz poštovanje standarda zaštite kulturne baštine. Ovakav pristup omogućio bi dugoročno održavanje i funkcionalnost ovih objekata.

Predstavnica Ministarstva kulture (prilog 2), ističe da pulski fortifikacijski sustav može poslužiti kao osnova za promociju tzv. vojnog turizma. Ovakva vrsta turizma može ubrzati revitalizaciju zapuštenih prostora tvrđava. Uvođenje raznovrsnih programa privuklo bi različite koncesionare te potaknulo gospodarski razvoj i poduzetništvo.

Predstavnik županijskog odjela za kulturu i zavičajnost (prilog 3) ističe atraktivnost ovih objekata za posjetitelje i njihovu simboličku važnost. Prepoznavanje kulturne baštine može dovesti do "rebrandiranja" Pule i pokrenuti novi razvojni ciklus grada, slično onome što se dogodilo u Šibeniku.

Afrić Rakitovac (prilog 7) dodaje da se radi o potencijalno atraktivnom kulturnom turističkom proizvodu, privlačnom kako za goste zainteresirane za ovu vrstu turizma, tako i za one koji nisu upoznati s fortifikacijskom baštinom, ali traže dodatnu vrijednost tijekom posjeta destinaciji.

Turistička zajednica (prilog 10) vidi uključenje fortifikacijskog sustava Pule u novi kulturno-turistički proizvod kao način da se doprinese razvoju lokalne zajednice i olakša financiranje obnove ovih objekata.

Grad Pula (prilog 8) također prepoznaje važnost uključanja fortifikacija u kulturni proizvod, posebno kada je riječ o objektima u centru grada. To bi pridonijelo osjećaju sigurnosti građana, omogućilo slobodno kretanje po tim dijelovima grada te doprinijelo općem doživljaju grada.

Pravilno upravljanje kulturnom baštinom važan je segment u zaštiti svih kulturnih bogatstva.

Odgovori na treće pitanje o aktualnom sustavu upravljanja kulturnom baštinom i učinkovitosti istoga te o mogućnostima unaprjeđenja se razlikuju. Predstavnic Sveučilišta sustav upravljanja baštinom kada je riječ o Puli i njezinom užem centru ocjenjuju nezadovoljavajućim. Tome u prilog kako je objašnjeno ide zapušteni izgled centra grada koji je neadekvatno predstavljen. Ugledanje na europske primjere dobre prakse može biti rješenje u pronalaženju adekvatnog modela upravljanja. Jedan od načina prepoznavanja vrijednosti upravljanja baštinom je taj da se educira ključne dionike o perspektivama i pozitivnim učincima o valorizaciji kulturne baštine.

Predstavnica Ministarstva kulture (prilog 2) također smatra kako je upravljanje kulturnom baštinom neučinkovito, a uzrok nalazi u neriješenim vlasničkim odnosima i zemljišnim knjigama, a potom i u pitanju nadležnosti između grada i države. Da bi se poboljšalo upravljanje, moraju se odvojiti stručne i upravne kompetencije tijela državne, regionalne i lokalne uprave, a pritom unaprediti zakonodavstvo, kooperativnost i interdisciplinarni rad između nadležnih resora. Njihove ideje, programe i planove (također financijske) valja uobličiti u dokumentu dugoročne strategije obnove kulturno-povijesnih vrijednosti, osobito onih najznačajnijih.

Pročelnik županijskog odjela za kulturu i zavičnost (prilog 3) navodi kako je aktualni sustav upravljanja kao takav propisan zakonom a da bi taj sustav funkcionirao potrebni su i veliki financijski izdaci. Nacionalni park Brijuni (prilog 6) smatra da je također sustav neučinkovit kada je riječ o upravljanju fortifikacijskom baštinom, baš zbog činjenice što je većina utvrda zapuštena i u lošem stanju. Na pitanje o učinkovitom upravljanju kulturnom baštinom na području Pule predstavnik grada Pule (prilog 8) navodi kako ne može dati neki poseban komentar jer nije stručnjak u tom području. Objasnjava da kada je riječ o upravljanju kulturnom baštinom treba u uzeti u obzir sustav upravljanja, odnosno pita se postoji li uopće sustav upravljanja kulturnom baštinom. Gradska uprava, kako navodi, nastoji što bolje upravljati kulturnom baštinom u skladu sa zakonima i regulativama te financijskim sredstvima koja crpi iz gradskog i državnog proračuna. Upravljanje kulturnom baštinom trebalo bi se po mišljenju predstavnika sastojati od stručnjaka iz različitih domena od konzervatora, stručnjaka iz kulture, arhitekata.

Turistička zajednica (prilog 10) na pitanje o učinkovitom upravljanju kulturnom baštinom na području Pule smatra kako prostora za napredak i poboljšanja ima te da bi se trebao usustaviti popis kulturne baštine sa definiranjem načina njezinog održavanja i ciljane namjene, te plana koraka do revitalizacije odnosno namjene. Povijesni i pomorski muzej Istre (prilog 1) smatra da je sustav upravljanja učinkovit kada je riječ o kategoriji održavanja spomenika o kojem brinu i upravljaju Arheološki muzej Istre i Povijesni i pomorski muzej Istre. Smatraju da prostora za napredak ima kako u domeni financiranja tako i u organizaciji stručnih skupina. Povijesni i pomorski muzej Istre objašnjava kako je pitanje upravljanja fortifikacijskim sustavom Pule nadilazi dvije ustanove i potrebno je obuhvatiti tijela lokalne samouprave i institucija poput muzeja, Sveučilišta, Konzervatorskog odjela i članova lokalne zajednice. Prema mišljenju konzervatorskog odjela (prilog 9) cjeloviti sustav u upravljanju kulturnom baštinom uopće ne postoji.

Na četvrto pitanje, koje se odnosi na dionike koje bi trebalo uključiti u donošenje odluke o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine svi intervjuirani dionici odgovaraju da bi pristup trebao biti multidisciplinaran i uključivati stručnjake iz različitih područja; kulture, turizma, konzervatora, građevinarstva i arhitekture.

Peto pitanje se odnosi na institucije koje bi trebale biti uključene, a koje bi svojim znanjem, podrškom, vještinom i iskustvom doprinijele revitalizaciji. Ispitanici se slažu da bi institucije koje bi trebale sudjelovati u revitalizaciji kulturne baštine trebale biti

zakonom predviđene. To uključuje jedinice lokalne i regionalne samouprave, Povijesni i pomorski muzej Istre, konzervatorski odjel, Društvo arhitekata, Turističku zajednicu grada Pule, vlasnike nekretnina, sveučilišta, kulturne udruge koje provode kulturne programe te gospodarstvenike spremne ulagati u takve građevine i vidjeti priliku za stvaranje kulturno-turističkog proizvoda.

Na šesto pitanje, koje se tiče primjera dobre prakse na lokalnoj, nacionalnoj i međunarodnoj razini u vezi s valorizacijom fortifikacijske baštine intervjuirani ispitanici odgovaraju isto. Na lokalnoj razini, primjeri uključuju Kaštel, Fort Bourguignon, Verudelu, Punta Christo, Casoni Vecchi i Pomer. Nacionalni primjeri obuhvaćaju Javnu ustanovu u kulturi Tvrđavu kulture Šibenik, Društvo prijatelja dubrovačkih starina i Obrambeni sustav grada Zadra. Na međunarodnoj razini, istaknuti su primjeri kao što su Trentino–Alto Adige (Italija), Putovi mira u Italiji (Forte Carpenedo i Forte Marghera), Krakow u Poljskoj, Suomenlinna u Finskoj, Gornja Rajna u Njemačkoj.

Predstavnica grada ukazuje (Prilog 8) kako su najbolji primjeri dobre prakse na području Pule Aquarium d.o.o. i Kaštel: Model koncesije koji se odnosi na Aquarium d.o.o. u kojem privatnik osim profitabilne aktivnosti ulaže u rekonstrukciju i održavanje građevine i Kaštel koji predstavlja javni model upravljanja gdje Povijesni i pomorski muzej Istre upravlja građevinom u vlasništvu Grada Pule.

Na nacionalnoj razini šibenska utvrda Sv. Mihovil dobar je primjer obnove, ali radi se o jednom objektu te je teško usporediti pulsku problematiku i mogućnosti obnove sa njom. Kao primjer dobre prakse predstavnik grada također spominje Kaštel Morosini Grimani u Svetvinčentu koji je manje poznat od tvrđave Sv. Mihovil a koji je ostvario odlične rezultate. Obnova tih utvrda je financirana iz EU fondova, projekta Interreg i Europskih fondova za regionalni razvoj. Kao idealni model predlaže da se primijeni već ustaljeni model koji se koristio u prethodno navedenim projektima a koji je imao odlične rezultate.

Na osmo pitanje o optimalnom modelu upravljanja fortifikacijskom baštinom, ispitanici ističu da je prvo potrebno riješiti sustavne probleme koji se odnose na fortifikacijsku baštinu, uključujući pravne aspekte. Nakon toga, može se postupno pristupiti definiranju metodologije i instrumenata za revitalizaciju cijelog sustava ili djelomično sustava fortifikacija. Kao najbolji model upravljanja, predstavnica grada Pule (prilog 8) predlaže javno-privatno partnerstvo, što podrazumijeva suradnju između javnih i privatnih subjekata u upravljanju i obnovi fortifikacijske baštine. Iz analize odgovora ostalih dionika intervjuiranja proizlazi sličan zaključak o optimalnom

modelu upravljanja, u kojem bi postojala posebna gradska institucija ili odjel unutar postojeće institucije koji bi se bavio brigom o kulturnoj baštini. Što se tiče financiranja, suglasni su da bi trebalo kombinirati sredstva iz gradskog, županijskog, državnog proračuna te europske projekte kako bi se osigurala adekvatna podrška obnovi i očuvanju fortifikacijske baštine.

Deveto pitanje istraživanja usmjereno je prema adekvatnom očuvanju, prenamjeni i valorizaciji kulturne baštine, uz potencijalne društvene, kulturne i ekološke koristi. Turistička zajednica (prilog 10) izražava uvjerenje da bi obnova kulturno-povijesne baštine donijela brojne prednosti, uključujući društvene događaje i razne ekonomske koristi.

Predstavnica Ministarstva kulture (prilog 2) potvrđuje prisutnost mnogih primjera koji ukazuju na pozitivne promjene i novi razvoj koji može proizaći iz obnove kulturne baštine. Kao primjere ističe dubrovačke zidine i šibensku utvrdu kao inspirativne primjere obnove kulturnih atrakcija u gradovima.

Predstavnica Sveučilišta (prilog 4) također naglašava dubrovačke zidine kao model dobre prakse gdje naplaćivanje ulaznica doprinosi financiranju očuvanja kulturne baštine i povećanju proračuna za takve projekte. Ističe da pravilno upravljanje kulturnom baštinom može pozitivno utjecati na ekonomski razvoj, stvaranje novih radnih mjesta te poticanje društvenih i kulturnih vrijednosti na lokalnoj razini.

Deseto pitanje se odnosi na potencijalnu kandidaturu na UNESCO-ovu listu zaštićene kulturne baštine. Predstavnica grada Pule (prilog 8), ističe da ovo nije jednostavan proces i zahtijeva potporu na svim političkim razinama, uključujući lokalnu, regionalnu i nacionalnu. Također je potrebno uključiti stručnjake s entuzijazmom i znanjem unutar javne uprave kako bi se takav ambiciozan projekt ostvario.

Povijesni i pomorski muzej Istre (prilog 1) dijeli mišljenje da postoji politička volja na lokalnoj razini, te vjeruje da bi i nacionalna razina mogla podržati takvu inicijativu. Prethodni pokušaji su možda naišli na izazove, ali ti izazovi nisu nepremostivi. Prvo je potrebno riješiti pitanje vlasništva i surađivati s lokalnom zajednicom kako bi se osmislio plan i provodili koraci prema njegovoj realizaciji.

Ostali intervjuirani dionici ističu da je na međunarodnoj razini tema revitalizacije fortifikacijske baštine već bila istraživana i da postoje uspješni modeli upravljanja ovom složenom vrstom baštine. Umjesto osmišljavanja novih metoda upravljanja, smatraju da se može prihvatiti već postojeće i provjerene primjere dobre prakse kako bi se dugoročno očuvao i valorizirao ovaj vrijedan kulturni resurs.

Temeljem provedenog istraživanja u vezi perspektivama valorizacije fortifikacijske baštine moguće je objektivno prosuđivati o snagama i slabostima te prilikama i prijetnjama. Pulski fortifikacijski sustav predstavlja izuzetnu graditeljsku baštinu i na vrlo atraktivnim lokacijama. Stoga gledajući „snage“ treba istaknuti blizinu emitivnih tržišta, ekološku očuvanost područja, multikulturalnu povijest, kulturni identitet grada, atrakcijsku osnovu mora i prirode, bogatstvo kulturno povijesne baštine, razvijanje specifičnih oblika turizma, ljudski kapital.

Nakon sagledavanja snaga, u tabličnom prikazu br. 1 prikazane su i slabosti koje su dominantnije. Slabosti koje su prikazane imaju određenu težinu ubog specifičnosti samog sustava koje se nalazi na području Pule. Najveća slabost u revalorizaciji fortifikacijskog sustava su neriješeni imovinski-pravni odnosi. Također iznimno velika financijska davanja koje je potrebno osigurati da bi se krenulo u obnovu takvih objekata, utvrde koje su vrlo lošem stanju i koje zahtijevaju jedan sistematičan pristup u obnovi takvih utvrda. Misli se također i na najveću slabost a to je činjenica da ne postoji suvisla razvojna vizija ni razvojni model kojim bi se realizirao novi razvojni zamah i potrebne investicije, što u intervjuu ističu i ispitani dionici. Zbog tog razloga ne može se dogoditi ni propulzivni razvoj posebnog turističkog proizvoda kao primjerice u Poljskoj, Italiji, Njemačkoj, Nizozemskoj. Osim slabosti valja sagledati i prilike koje postoje a kojima bi se Pula a samim time i Hrvatska kao destinacije mogle plasirati na tržište u pogledu jedinstvenog kulturno-turističkog proizvoda. Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju otvorile su se mogućnosti upotrebe europskih fondova kao mogućnost financiranja projekta zaštite i revitalizacije baštine. U tu svrhu i pod pretpostavkom sve većeg razvoja specifičnih oblika turizma i efikasnog korištenja EU fondova u cilju da se fortifikacijska baština obnovi i zaštititi moglo bi doći do novog razvojnog ciklusa grada a time i zaštititi fortifikacijska baština. Prilike postoje i u suradnji sa zemljama sa sličnom fortifikacijskom baštinom, tako da se zajedničkom nominacijom uvrste na UNESCO listu zaštićene kulturne baštine.

Tablica 1. SWOT analiza - Mogućnosti valorizacije pulskog fortifikacijskog sustava

Snage	Slabosti
Blizina emitivnih tržišta	Neriješeni imovinsko-pravni odnosi
Ekološka očuvanost područja	Zapuštenost i neodržavanje utvrda
Multikulturalna povijest	Loše upravljanje kulturnom baštinom
Kulturni identitet grada	Prometni i infrastrukturni problemi
Atrakcijska osnova mora i prirode	Neadekvatno upravljanje kulturnom baštinom
Bogatstvo kulturno povijesne baštine	Nedostatak stručnjaka u domeni upravljanja kulturnom baštinom
Razvijanje specifičnih oblika turizma	Sezonalnost turističke ponude
Ljudski kapital	Neprepoznat potencijal potencijalnog kulturno turističkog proizvoda
	Iznimno skupo održavanje
Prilike	Prijetnje
Mogućnost upotrebe EU fondova za obnovu tvrđava	Nedostatak financijskih sredstava
Upis na UNESCO listu zaštićene svjetske baštine	Nastavak devastacije i neodržavanje fortifikacijske baštine
Suradnja s državama na međunarodnoj razini	Smanjivanje proračuna za kulturu
Otvaranje novih radnih mjesta	Nedostatak investicija
Mogućnost investiranja u znanstvena istraživanja	Ekonomska nestabilnost u svijetu i recesija
Podizanje svijesti o vrijednostima i prednostima ulaganja u baštinu	
Stvaranje identitetske veze između lokalne zajednice i utvrda	

Autor: Izrada autora

5.3. Prijedlog modela održive valorizacije i revitalizacije pulskog fortifikacijskog sustava

U prethodnom poglavlju prikazani su rezultati istraživanja sa ciljem prikaza perspektive u valorizaciji pulskog fortifikacijskog sustava. Tablični prikaz SWOT analize, tablica 1 prikazuje na temelju provedenog istraživanja mogućnosti i prijetnje te snage i slabosti. Glavna ideja vodilja ovoga diplomskog rada je pravilna valorizacija vrlo vrijedne, ali zapostavljene graditeljske i fortifikacijske baštine koja zbog neadekvatnog upravljanja može dovesti do totalne devastacije i zaborava. Na temelju provedenog istraživanja prikazanog u ovom radu može se zaključiti kako bi trebalo promotriti i upotrijebiti predložene Europske modele dobre prakse, ali i primjere dobre prakse na nacionalnoj razini, koji također imaju odlične rezultate u revitalizaciji fortifikacijske baštine. Na međunarodnoj razini primjeri demilitarizirane fortifikacijske baštine u praksi uspješno funkcioniraju u simbiozi sa gradom. Najoptimalniji model upravljanja fortifikacijskom baštinom bio bi javno-privatno partnerstvo. Kao prvi korak trebalo bi urediti sve imovinsko-pravne odnose i procijeniti prvo na lokalnom, odnosno, gradskom nivou vrijednost baštine. Slijedeći korak uključio bi barem osnovno održavanje utvrda koje se nalaze u užem centru grada. Nadalje, definirati operativni plan, korisnike i stručne skupine u pogledu povlačenja financijskih sredstava. Povezati stručne skupine kao što je sveučilište i konzervatore koji će svojim znanjem pomoći korisnicima utvrda.

Pulski fortifikacijski sustav ima izuzetno bogatu povijest i kulturno nasljeđe, ali trenutno se suočava s nizom izazova, uključujući loše stanje objekata, nedostatak jasne svrhe i problematične imovinske odnose. Ovaj prijedlog predstavlja model održive valorizacije i revitalizacije pulskog fortifikacijskog sustava, s ciljem očuvanja njegove kulturne i povijesne vrijednosti te njegove buduće koristi za lokalnu zajednicu. Prvi korak u procesu revitalizacije je detaljna obrada i ocjena stanja svih objekata u pulskom fortifikacijskom sustavu. Ova faza uključuje arhitektonsku analizu, stručnu procjenu oštećenja i identifikaciju potencijalnih opasnosti. Kako bi se potaknula svijest o kulturnoj i povijesnoj vrijednosti fortifikacijskog sustava, treba provesti edukativne programe za lokalnu zajednicu, škole i posjetitelje. Organiziranje izložbi, radionica i vodičkih tura pomoći će u podizanju svijesti o bogatom nasljeđu. Svaki objekt unutar sustava treba dobiti jasnu svrhu koja će doprinijeti revitalizaciji. To može uključivati

kulturne, turističke, obrazovne ili druge aktivnosti. Primjerice, neki objekti mogu se pretvoriti u muzeje, umjetničke galerije ili prostore za kulturne događaje. Pulski fortifikacijski sustav treba postati atraktivna turistička destinacija. Oglasne kampanje, promocija na društvenim mrežama i suradnja s turističkim agencijama mogu privući posjetitelje i doprinijeti lokalnoj ekonomiji.

Autor ovog rada predlaže dva različita modela za valorizaciju i revitalizaciju utvrda u regiji, temeljenih na istraživanju i europskim iskustvima dobre prakse. Ovi modeli su osmišljeni kako bi oživjeli i valorizirali bogatu kulturnu baštinu utvrda na održiv i profitabilan način.

Prvi model - Interaktivne ture utvrda:

Ovaj model započinje kao prvi korak u valorizaciji utvrda, pružajući mogućnost stvaranja nove kulturno-turističke ponude. Glavne značajke ovog modela uključuju:

- **Ruta utvrda:** Stvaranje rute koja obuhvaća obilazak utvrda biciklom ili pješice uz pratnju vodiča koji će predstaviti povijest utvrda i detalje njihove gradnje.
- **Besplatne ture:** Ture bi se prezentirale putem online platformi koje nude "freewalking" ture, što omogućuje korisnicima besplatnu rezervaciju.
- **Lokalni vodiči:** Svaki lokalni turistički vodič s odgovarajućom licencom može prezentirati svoju turu na platformi bez naknade.
- **Ocjenjivanje kvalitete:** Nakon završene ture, korisnici ocjenjuju kvalitetu ture i vodiča te su spremni platiti određenu naknadu, ovisno o svojem zadovoljstvu.

Ovaj model omogućuje nisko ulaganje, lakšu prezentaciju i promociju kulturnih resursa, potiče svijest o lokalnoj baštini te štiti ove vrijedne objekte od zaborava.

Drugi model – Model prenamjene utvrda na primjeru poligonalne utvrde San Daniele i kružne utvrde Fort Bourguignon

Autor ovoga rada predlaže model prenamjene poligonalne utvrde San Daniele u Interpretacijski centar za arheološko i paleontološko nalazište Šandalja kraj Pule. Interpretacijski centar bi istaknuo bogato arheološko i paleontološko nasljeđe ovog područja. Ovaj centar bi posjetiteljima pružio dublje razumijevanje povijesti, arheoloških nalaza i paleontoloških resursa na području Šandalje i okolice Pule. Cilj je očuvati i istaknuti bogato arheološko i paleontološko nasljeđe Šandalje i regije te podići svijest o njegovoj važnosti. Centar bi pružao posjetiteljima edukativno iskustvo o povijesti, arheološkim nalazima i paleontološkim resursima kroz interpretaciju i izložbe. Interpretacijski centar bi mogao privući različitu strukturu gostiju ali i

promovirati Šandalju kao značajnu destinaciju za kulturni i znanstveni turizam. Centar bi sadržavao izložbeni prostor u kojem bi se prezentirali arheološki i paleontološki artefakti i replike sa multimedijским prikazima i interaktivnim eksponatima. Pružao bi edukacijske programe koji bi služili za školske posjete ili za određene grupe koje žele dublje istražiti arheologiju i paleontologiju. U okviru centra može se stvoriti arheološki vrt s replikama arheoloških nalaza i paleontoloških iskopina. Ovaj model prenamjene poligonalne utvrde San Daniele u Interpretacijski centar za Šandalju će pomoći očuvati i promovirati bogato kulturno i prirodno nasljeđe ovog područja te će posjetiteljima pružiti edukativno i inspirativno iskustvo.

Autor ovoga rada predlaže model prenamjene kružne utvrde Fort Bourguignon u polivalentni centar koji uključuje i mali muzej. Ovaj model ima za cilj iskoristiti povijesnu vrijednost utvrde kako bi se stvorilo multifunkcionalno mjesto koje će služiti različitim potrebama zajednice i posjetitelja. Centar bi pružao edukativne programe i radionice o povijesti, kulturi i arhitekturi utvrde, čime bi se povećala svijest o kulturnoj baštini. Fort Bourguignon može postati mjesto za organizaciju kulturnih manifestacija, koncerata, izložbi i drugih događanja koja će obogatiti kulturni život područja. Unutar centra nalazio bi se izložbeni prostor koji bi prikazivao povijest i evoluciju Fort Bourguignona, uključujući artefakte, fotografije i interpretativne ploče. Centar bi sadržavao učionice za edukativne programe i radionice. Dodatni prihod i privlačnost za posjetitelje može se postići otvaranjem kafića ili restorana unutar centra. Omogućavanje lokalnim umjetnicima da izlažu svoja djela unutar centra doprinijet će kulturnoj raznolikosti. Centar može ostvariti partnerstva s lokalnim institucijama, kao što su škole, muzeji i umjetničke organizacije, kako bi podržao obrazovne programe i kulturne inicijative. Ovaj model prenamjene Fort Bourguignona u polivalentni centar i mali muzej ima potencijal da revitalizira ovu povijesnu utvrdu, čini je dostupnom zajednici i posjetiteljima te pridonosi očuvanju kulturne baštine regije.

Zaključak

Provedeno istraživanje ukazalo je na ključne probleme ali i izazove na koji se nailazi u upravljanju kulturnom baštinom. Fortifikacijska baština na području grada dio je urbane cjeline grada i svjedok je vremena jednog doba kada je Pula iz ruševnog grada postala europski grad modernih karakteristika. Da bi se tvrđave koje se nalaze na širem području grada Pule zaštitile od daljnjeg propadanja mora se poticati njihovo korištenje kao javnog prostora. Potrebno je također educirati lokalno stanovništvo o vrijednosti ovakve baštine i stvoriti osjećaj pripadnosti kao dio identiteta grada. Osim izazova, provedeno istraživanje je ukazalo i na izraziti razvojni potencijal u vidu valorizacije fortifikacijske baštine. Intervjui s ključnim dionicima i pregled stručne literature pomogli su u potvrđivanju polazne hipoteze „fortifikacijske strukture i fortifikacijska baština na području grada Pule imaju široku mogućnost valorizacije i revitalizacije u cilju očuvanja baštine i mogućnosti novog razvojnog ciklusa grada“. Time su ispunjeni svrha i cilj istraživanja jer su analizom teorijskog dijela i analizom intervjua elaborirane razvojne perspektive i modeli valorizacije fortifikacijske baštine. Posljednjih nekoliko godina sve više raste trend i interes u domeni selektivnih oblika turizama. Pulske tvrđave mogu biti atraktivni kulturno turistički proizvod za razvoj selektivnih oblika turizma i još jedna dodatna vrijednost u turističkoj ponudi. Osim nove turističke ponude, time se može pokrenuti novi razvojni ciklus i zaštititi vrijedna kulturna baština od daljnjeg propadanja i devastacije. Da bi se navedeni potencijali realizirali potrebno je educirati ponajprije žitelja grada koji žive u blizini takvih područja ali i pokrenuti inicijativu na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da bi se krenulo u realizaciju projekta koji bi očuvao ovu vrijednu graditeljsku baštinu. Provedeno istraživanje ukazalo je da su za ovakav projekt potrebna velika financijska izdavanja koja se mogu osigurati samo iz međunarodnih programa i projekata. Potrebna je suradnja, na lokalnoj regionalnoj ali i međunarodnoj razini, kroz upotrebu europskih fondova da bi se uspješno realizirao projekt zaštite i revitalizacije fortifikacijske baštine.

Literatura

1. Afrić Rakitovac, K. (2017). *Sustainable tourism as a driver for community development*. U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism* (3-28) Pula: Juraj Dobrila University of Pula.
3. Balota, Mate (2005): *Puna je Pula*. Pula: AmforaPress.
4. Bertoša, M., (2005): Usponi i sutoni u: Bertoša, M., (ur.), *Tri tisuće mita i stvarnosti*, C.A.S.H., Pula.
5. Dobrić, B., (2005). Usponi i sutoni, u: Bertoša, M. (ur.), „*Pula. Tri tisuće mita i stvarnosti*“, C.A.S.H., Pula, str., 193 – 201.
6. Gobić-Bravar, Đ. (2020). *Pulske gradske zidine – Prikaz*, Arheološki muzej Istre, Pula,
7. Golja, T, (2017). *The management and governance of world cultural heritage*. U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism* (108-123) Pula: Juraj Dobrila University of Pula.
8. Jelinčić D (2008): *Abeceda kulturnog turizma*, Zagreb,
9. Krizmanić, A (2009) *Pulska kruna*, knjiga I i knjiga II, Čakavski sabor, Pula
10. Mavar, Z., *Rehabilitation of the architecture and fortification landscape of the Pula fortress. – a chance or a burden* U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism* (258 – 274) Juraj Dobrila University of Pula.
11. Mrđen, N., *Pula's fortifications – A strategy of sustainable Reuse*. U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism* (170 – 184) Pula: Juraj Dobrila University of Pula.
12. Nefat, N, Mustač, M, (2017). *The Pula Naval Fortress or is it possible to reconstruct the most complex Austro-Hungarian fortification system in Europe?* U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism* (97-105) Pula: Juraj Dobrila University of Pula.
13. Neumann, H (2017) *Fortification of the former Austrian Hungarian empire – on the way to the world heritage list? A proposal for a serial transnational nomination*. U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism* (126-141) Pula: Juraj Dobrila University of Pula.
14. Urošević N. (2017). *Models of valorisation of the common European Heritage of Pula and the Brijuni islands*. U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of*

valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism (30 – 46) Pula: Juraj Dobrila University of Pula.

15. Urošević, N., Kaurin T., *European cultural routes – routes of fortified architecture*. U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism* (144-165) Pula: Juraj Dobrila University of Pula.

16. Wielgus K., Staniewska, A., *An outline of the restoration of fortifications in Poland – a review with regard to eras and fortification systems*. U: Urošević, N., Afrić Rakitovac, K (ur.) *Models of valorisation of Cultural Heritage in Sustainable Tourism* (296 – 340) Pula: Juraj Dobrila University of Pula.

17. Zelenika, R., (2000) *Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela*, Ekonomski fakultet sveučilišta u Rijeci

INTERNET IZVORI:

Ministarstvo kulture, preuzeto sa: <https://min-kulture.gov.hr/> 17.5.2023.

UNESCO preuzeto sa: <https://whc.unesco.org/en/list/247/>

ICOMOS preuzeto sa: <https://www.icomos.org/> 27.1.2023.

ForteCultura preuzeto sa: <https://www.forte-cultura.eu/> pristupljeno 27. siječnja 2023.

POPIS SLIKA:

Slika 1. Pulski gradski bedemi.....	9
Slika 2. Pulski gradski bedemi – Herkulova vrata.....	10
Slika 3. Kaštel (PPMI).....	18
Slika 4. Bitnica Ovine prekrivena vegetacijom.....	19
Slika 5. Prikaz devastiranosti utvrde Sv. Andrija	20
Slika 6. Obalna bitnica San Bendetto.....	22
Slika 7. Utvrda Fort Forno.....	24
Slika 8. Utvrde i fortifikacijska baština na području Europe.....	29
Slika 9. Stelling Van Amsterdam.....	30
Slika 10 Fortifikacije Vauban.....	35
Slika 11 Šest brdskih utvrda Rajasthan.....	38

Tablice.

Tablica 1. SWOT analiza.....	47
------------------------------	----

Prilozi

Prilog 1. Intervju sa predstavnicima Povijesnog i Pomorskog muzeja Istre

1. Možete li komentirati aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava? Koji su ključni problemi u revitalizaciji i valorizaciji ove vrijedne europske baštine?

Trenutno stanje fortifikacijskog sustava u Puli je prilično loše. Utvrde su, osim njih nekoliko, prepuštene vegetaciji i vremenskim neprilikama. Ne postoji nikakav ozbiljan plan valorizacije i revitalizacije. Nije oformljena stručna skupina koja bi se bavila isključivo fortifikacijskim sustavom u koju bi bili uključeni stručnjaci različitih područja, a koji prate europske i svjetske trendove u sličnim projektima.

2. Koje su ključne prednosti uključivanja fortifikacijskog sustava Pule u kulturno-turistički proizvod i revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice?

Mogućnosti su velike. Svaki smjer revitalizacije je dobar smjer. Za početak je potrebno urediti pitanje vlasništva. Utvrde se nalaze u gradskom i državnom vlasništvu. To bi prvo trebalo riješiti. Utvrde i popratni objekti se nalaze na vrlo atraktivnim lokacijama i infrastrukturno su dobro povezane.

Potrebno je ponajprije uređenje okoliša jer su mnoge utvrde nedostupne i oštećene djelovanjem vegetacije. Sustavnu obnovu utvrda treba planirati u fazama. Potencijal većih građevina sustava je ogroman. Moguće je u kulturno-turističku ponudu uključiti proizvode iz znanstvenih i kreativno-edukativnih područja pa čak i ugostiteljskih i industrijskih grana koje udovoljavaju standardima zaštite kulturne baštine. Najvažnije je da imaju dugoročan plan održavanja i funkcioniranja. Ono što se pokazalo najboljim rješenjima kod sličnih primjera jest da utvrde ili veće bitnice budu uređene, a da sadržaj bude privremen i na raspolaganju zajednici. Trajna rješenja poput nekoliko muzeja (odnosno muzejskih postava ili slično nisu dobra rješenja jer iziskuju ogromna financijska sredstva koja se s vremenom neće moći biti održiva – Primjer Forte Marghera u Veneciji i Forte Cadine kod Trenta).

3. Smatrate li da je aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom Pule učinkovit? Imate li sugestije za njegovo unapređenje?

Dio sustava upravljanja kulturnom baštinom učinkovit je u kategoriji održavanja spomenika o kojima brinu i upravljaju Arheološki muzej Istre i Povijesni i pomorski muzej Istre. Prostora za unapređenje uvijek ima, od organizacije stručnih skupina do financijske potpore. Pitanje upravljanja fortifikacijskim sustavom Pule nadilazi dvije ustanove i potrebno je obuhvatiti tijela lokalne samouprave i institucija poput muzeja, Sveučilišta, Konzervatorskog odjela i članova lokalne zajednice.

4. Koje dionike bi, po Vama, trebalo uključiti u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine?

Tijela lokalne samouprave, institucije poput muzeja, Sveučilišta, Konzervatorskog odjela i aktivne članova lokalne zajednice te stručnjake (povjesničari, restauratori i konzervatori, arhitekti, građevinari, biolozi...)

5. Koje institucije bi, po Vašem mišljenju, trebale biti uključene u smislu podrške, znanja, vještina, iskustva?

Arheološki muzej Istre, Povijesni i pomorski muzej Istre, Konzervatorski odjel u Puli, Sveučilište u Puli, specijalizirane građevinske tvrtke (Kapitel d.o.o. i sl.) i specijalizirane udruge (Efforts, Forte Cultura...)

6. Možete li navesti primjere dobre prakse u valorizaciji fortifikacijske baštine, na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou?

Lokalno:

Kaštel – Povijesni i pomorski muzej Istre

Fort Bourguignon – Arheološki muzej Istre

Verudella – Aquarium Pula

Punta Christo – Udruga prijatelja obalne utvrde Punta Christo

Casoni vecchi – Udruga Casoni vecchi

Pomer – Udruga za zaštitu životinja Snoopy

Nacionalno:

Javna ustanova u kulturi Tvrđava kulture Šibenik

Društvo prijatelja dubrovačkih starina

Obrambeni sustav grada Zadra

Međunarodno:

Trentino – Alto Adige – Putovi mira – Italija

Forte Carpenedo – Italija

Forte Marghera – Italija

Krakow – Poljska

Suomenlina – Finska

Gornja Rajna – Njemačka

I sl.

7. Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?

Optimalno bi bilo da postoji posebna gradska institucija ili odjel unutar postojeće institucije koja brine o kulturnoj baštini.

8. Koji bi, po Vama, bio optimalan model financiranja revitalizacije fortifikacijske baštine? (gradski, županijski, državni proračun, europski projekti)?

Sve navedeno. Prvenstveno bi Grad Pula morao osigurati osnovna sredstva za održavanje objekata i prilaznih putova.

9. Osim ekonomske koristi, smatrate li da bi adekvatno očuvanje, prenamjena i valorizacija baštine imali i društvene, kulturne i okolišne učinke? Koje i na koji način? Naravno da bi. Trenutno je veći dio objekata bez funkcije i predodređeno na fizičko propadanje. Lokalno stanovništvo je izuzetno emocionalno povezano s ovim dijelom baštine. Potvrdili su nam to i građani kojih se na otvorenju izložbe okupilo jako puno i sasvim bi sigurno bili uključeni u svaki vid planiranja i realizacije revitaliziranja utvrda. Svijest i savjest se podiže unutar obrazovnog sustava, građanskim inicijativama i projektima koje provode kulturne ustanove.

10. Osim lokalne i nacionalne dimenzije, fortifikacijska baština dio je europskog nasljeđa te predstavlja izuzetan potencijal za međunarodnu valorizaciju. Postoji li volja na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da se ta baština uključi u europsku kulturnu rutu ili nominira na UNESCO-vu listu i time stvori novi turistički proizvod koji doprinosi široj zajednici?

Imate li dodatne komentare?

Volja na lokalnoj razini postoji, za pretpostaviti je da postoji i na nacionalnoj. Inicijativa po ovom pitanju je već bilo, neuspješnih. No, izazova i problema ima puno, ali nisu

nerješivi. Sustavno planiranje je najvažnije. Kao što smo već navele potrebno je prvo riješiti pitanje vlasništva i u suradnji sa lokalnom zajednicom osmisliti plan i prema njemu djelovati. S obzirom da se na međunarodnoj sceni ova tema već niz godina valorizira i da postoje vrlo uspješni načini upravljanja ovako složenim fortifikacijskim sustavima nije nužno osmišljavati nove načine upravljanja koji neće moći dugoročno opstati, već je dovoljno prihvatiti već postojeće i provjerene primjere dobre prakse.

Prilog 2. Intervju sa Z. M., predstavnicom Ministarstva kulture

1. Možete li komentirati aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava? Koji su ključni problemi u revitalizaciji i valorizaciji ove vrijedne europske baštine?

Tvrđava Pula u kulturnom krajoliku grada Pule čini relativno dobro očuvanu povijesnu cjelinu sastavljenu od obrambenih elemenata građenih i usavršavanih od tridesetih godina XIX. stoljeća sve do godine 1917. Ova tvrđava prezentira razvijeni tip fortifikacije (pojasna tvrđava) gdje su pojedini njezini obrambeni elementi (pojedine obrambene građevine i/ili grupe građevina te prateće zemljane strukture) u uskoj međusobnoj ovisnosti, shodno vojnoj doktrini i taktici.

Pojedini elementi tvrđavskoga sustava do naših su vremena sačuvani u različitom tehničkom stanju, no osobito zadnjih su desetljeća u visokom stupnju ugroženosti. Razlozi ugroženosti/degradacije, a konačno i kompletne devastacije građevinskih, napose zemljanih struktura su brojni – uz neminovnu destrukciju pod utjecajem prirodnih procesa kojima su godinama podložni, napose napušteni elementi sustava, treba navesti utjecaje procesa urbanizacije i opću nebrigu. Naime, pulske fortifikacije dugi su niz godina „društvena svojina“, a formalno-pravno vlasništvo (nerijetko dvojno) nije sasvim regulirano. Gdje gdje još uvijek vlada mišljenje da vojni objekti i područja ne spadaju u kulturnu baštinu stoga se valjda teže i sporije razvija svijest o njihovoj kulturno-povijesnoj vrijednosti. To je možda i razlog opće inercije za zaštitu, unapređenje stanja fortifikacija te razlog izostanka ozbiljnije inicijative formalnih vlasnika (RH i/ili lokalnih vlasti) za njihovu revalorizaciju - ovo je nasljeđe godinama bilo lišeno nadzora i stručne brige. Suprotno tome za sudbinu pulskih fortifikacija već godinama brinu ljubitelji fortifikacija; brojni pojedinci te razne udruge građana, a njihov je interes u porastu. U sklopu se građanskih inicijativa pokreće više prijedloga njihove rehabilitacije, a zatim i konkretne, većinom volonterske aktivnosti na izradi programa i projekata, pripremi izložbi te radne akcije na održavanju i uređenju odabranih lokacija. Nažalost, ovakav vid društvene participacije od strane je vlasti nedovoljno stimuliran ili posve marginaliziran (uz već izneseno, vjerujem zbog nedostatka u tom pogledu veće tradicije, znanja i vještina odgovornih kadrova).

Valja naglasiti da stručno argumentirana vrijednosna klasifikacija neizostavna je podloga za donošenje ispravnih odluka o budućoj sudbini sustava pulskih fortifikacija. Stupanj pak očuvanosti integralne cjeline tvrđave (a ne pojedinačnih utvrda!) biti će odlučujući za njezin upis na Listu svjetske baštine. Za ispravnu vrijednosnu klasifikaciju nužna su sustavna, svestrana istraživanja, no malobrojni zainteresirani stručnjaci i pojedinci-amateri, redom entuzijasti, susreću se s nizom poteškoća. Istraživanja novovjekovnih fortifikacija (napose iz predmetnoga razdoblja) kod nas su tek u začetku, pritom prevladava izrazita individualnost u radu, te nedostatna spremnost za timski rad i kooperativnost. Upravo to i jest jedan od ključnih problema izostanka svestrane valorizacije te očuvanja i učinkovite zaštite kulturno-povijesnih vrijednosti navedenoga fortifikacijskog nasljeđa. Rad na valorizaciji složenih fortifikacijskih sustava poput tvrđave Pula je specifičan i stoga vrlo zahtjevan budući predmet zaštite nije samo materijalna supstanca fortifikacijskog sustava već i nematerijalne vrijednosti proistekle iz vojne strategije. Usto, ta jedinstvena povijesna cjelina u velikoj je mjeri sastavni dio urbane strukture grada Pule što je dovoljan razlog

da se odluke u vezi sa zaštitom povijesnih struktura i razvojem grada ne donose bez stručnih stavova usklađenih temeljem timskoga rada. Nažalost, prilikom rasprava o planovima i projektima uređenja, izradi dokumentacije te pri donošenju sudbonosnih odluka nerijetko su izostavljeni kompleksan pristup te kvalificirani stručnjaci. Zanimljivo je navedenih činjenica već je u prošlosti dovelo do sasvim pogrešnih stručnih stavova i odluka na koje su utjecali različiti interesi. U konačnici proces je urbanizacije ostavio trajne ožiljke u povijesnoj matrici i kulturnom krajoliku tvrđave, nažalost, bez sankcija. Nepromišljene odluke i danas mogu produbiti konflikte u prostoru te dovesti do nepovratnih šteta.

Slijedom dosadašnjih spoznaja potencijalne ulagače ponajviše privlači vrijednost za njih atraktivne lokacije, a ne povijesne strukture. Stoga je kod nas broj zainteresiranih investitora (u tome i z redova vlasti) za njihovu obnovu neznatan. U nekim zemljama pak upravo takve lokacije, zbog sačuvanih povijesnih vrijednosti su tražene i postižu zavidne cijene unatoč činjenici da je zaštita, revalorizacija i obnova povijesnih struktura prilično složen i skup zadatak.

Pojmovi valorizacija i revitalizacija kulturne baštine su usko povezani (otuda umjesto „spomenik kulture“ javlja se pojam „kulturno dobro“!), a ocjena ukupnih vrijednosti temelji se na nizu primarnih stručnih kriterija iz različitih područja znanosti. Pritom kriterij privlačnosti za investiranje privatnoga kapitala u kulturno-povijesne objekte nipošto ne bi trebao biti odlučujući već tek pomoćni o čemu nitko od odgovornih ne vodi računa.

2. Kakve su ključne prednosti uključenja fortifikacijskog sustava Pule u kulturno-turistički proizvod i revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice?

Zadnjih je godina u svijetu porastao interes za specifičnim oblicima turizma. Tvrđava Pula može biti izvanredan „kulturno-turistički proizvod“ za razvoj nekih od njih u južnom dijelu istarskog poluotoka i šire. Jedinstvena je to prilika za afirmaciju specijaliziranih adepta vašega fakulteta koji su najpozvani za kreiranje, zatim i provedbu odabranih pomno tematski razrađenih programa (također u funkciji lokalne zajednice), te svekoliku promociju sačuvanoga potencijala za razvoj takozvanoga militarnog kulturnog turizma. Njihov bi stručni rad pokrenuo, a zasigurno i ubrzao mogućnosti postupne revitalizacije zapuštenih prostora tvrđave. Uvođenje više raznovrsnih programa stvorilo bi uvjete za sudjelovanje više koncesjonara, razvoj gospodarstva, napose raznih oblika poduzetništva. Za realizaciju nekih programa nisu uvijek nužna velika ulaganja u infrastrukturu, a novogradnje je moguće svesti u realne okvire. Širom su svijeta dokazani pozitivni učinci na razvoj područja takve, neinvazivne revitalizacije (npr. Njemačka, SAD, Kanada, Slovenija, Poljska i dr.). To bi omogućilo i sudjelovanje građana u procesima rehabilitacije/revitalizacije fortifikacija u stvaranju dohotka i uvjeta za integrativne procese donedavno izoliranih, onda demilitariziranih i zatim zapuštenih područja s gradom, a time ostvarenje nekih planova poticanih idejama i programima građanske inicijative.

Uvijek treba imati na umu da turizam je najpozvani da pruža priliku za revalorizaciju i obnovu kulturne baštine koja je predmet njegove eksploatacije, a istodobno taj važan resurs njegova opstanka izložen je raznim oblicima ugrozbe. Da bi se izbjeglo moguće konflikte prije donošenja sudbonosnih odluka potrebno je provesti istraživanja za

detektiranje problema i potreba. Putem dijaloga sa svim zainteresiranim stranama, napose s lokalnom zajednicom moguće je steći inspiracije za razvojne programe i projekte, razraditi finansijsku konstrukciju i plan ulaganja te pridobiti ideje i metode participacije lokalne zajednice u zaštiti i oblikovanju prostora. No, uspostava dijaloga traži prije svega odgovarajuću edukaciju svih sudionika u procesu zaštite i uređenja i eksploatacije određenog prostora. U nekim zemljama to je predmet edukativnih programa odgovarajućih fakulteta ne samo tehničkih već i društvenih usmjerenja.

- Smatrate li da je aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom Pule učinkovit? Imate li sugestije za njegovo unapređenje?

Generalno uzevši, aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom (premda propisan matičnim zakonom) veoma je neučinkovit, što potvrđuje stvarnost. Glavni problemi upravljanja kulturnom baštinom zasigurno proizlaze iz nesređenih zemljišnih knjiga te neriješenih vlasničkih odnosa, a potom i nadležnosti (npr. između državnih i lokalnih vlasti) što uveliko pridonosi nepoštivanju zakonskih propisa. Držim da slučaj vlasništva nad spomenikom kulture ujedno i javnim dobrom jedan je od ključnih problema upravljanja pa i ugroženosti pulskog fortifikacijskog sustava. Stoga smatram primarnim zadatkom postojećih upravnih i stručnih tijela državnih, regionalnih i lokalnih vlasti konačno sređivanje uknjižbe prava vlasništva, a zatim i dosljednu primjenu pozitivnih zakonskih propisa u određivanju prava i obaveza vlasnika/skrbnika javnog dobra. Usto, nužno je revidirati i revalorizirati odnose između vlasnika i dosadašnjih te budućih korisnika pojedinih objekata/područja. Na osnovi provedenih stručnih analiza, a uzimajući u obzir i iskustva drugih zemalja (npr. Nizozemske, Belgije, Poljske i dr.) potrebno je razmotriti mogućnosti najma pojedinih objekata (građevina s pripadajućim okolišem!), naravno uz pomno ugovorom određene uvjete (prava i obveze, osobito u odnosu na očuvanje ukupnih baštinjenih vrijednosti). Također je potrebno obratiti pozornost na potrebu logičnog razgraničenja stručnih i upravnih kompetencija tijela državne, regionalne i lokalne uprave, a pritom unaprediti zakonodavstvo, kooperativnost i interdisciplinarni rad između nadležnih resora. Njihove ideje, programe i planove (također finansijske) valja uobličiti u dokumentu dugoročne strategije obnove kulturno-povijesnih vrijednosti, osobito onih najznačajnih.

3. Koje dionike bi, po Vama, trebalo uključiti u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine?

Znanstvena i stručna valorizacija kulturne baštine prema važećim zakonskim propisima je u nadležnosti kompetentnih tijela i ustanova na državnoj i akademskoj razini uz sudjelovanje specijaliziranih stručnjaka (NN 69/98,....114/22. čl. 13. Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, na snazi od 1.01.2023.). Takva valorizacija je ključna za uspostavljanje vrijednosne hijerarhije baštine u skladu s važećim kriterijima uz poštivanje međunarodnih konvencija. U praksi je nerijetko teško donijeti takav objektivni zaključak budući da kod nas neke vrste kulturne baštine nisu još dostatno istražene, stoga je često obrazloženje upisa na listu evidentiranih, katkad i registriranih vrijednosti nedovoljno argumentirano. Mnogi su tome razlozi, naposljetku manjkavosti sustava školovanja, usto problemi u organizaciji konzervatorske službe i ponajviše status te službe gdje su stručni kadrovi svedeni do uloge upravnih referenata bez mogućnosti kontinuiranog usavršavanja za praktični stručni rad na konkretnim poslovima zaštite kulturne baštine. Za neke vrste kulturnih spomenika/dobara je vrlo

sužen broj kompetentnih stručnjaka ili ih naprosto nema (primjer tvrđave Pula). Znanje kompetentnih pojedinaca iz krugova amatera uvijek je dobro došlo, no ono rijetkokad je dostatno za svestranu vrijednosnu klasifikaciju. Stoga, u nekim slučajevima (npr. upisa na listu UNESCO-a) u rad stručnoga tima za valorizaciju treba otvoriti mogućnost sudjelovanja provjerenih stranih eksperata (pa makar u vidu konsultanata).

O adekvatnoj valorizaciji i zaštiti kulturne baštine dužna su skrbiti tijela državne uprave te tijela lokalne samouprave i uprave u sklopu djelokruga njihovih djelatnosti (vidi Zakon o zaštiti...). Nadalje, svaki građanin tijekom školovanja steče osnovna saznanja o nasljeđu i potrebi njegove zaštite i očuvanja ipak, rijetkokad su ona dostatna za oblikovanje ispravnih stavova u prilikama sudjelovanja u javnim raspravama, a kamoli donošenju odgovornih odluka. K tome, kriterija zaštite i očuvanja pojedinačnih i integralnih kulturno-povijesnih vrijednosti prostora (kulturni krajolik) nisu uvijek kompatibilna s interesima nekih, uglavnom politički motiviranih skrbnika, odnosno potencijalnih korisnika, te stoga dolazi do učestalih konflikata, a u nekim slučajevima do nepovratnih devastacija. Razlog nije uvijek neznanje već profitabilni kratkoročni ciljevi i izostanak primjene kaznenoga prava.

Tu je i problem adekvatne valorizacije kulturne baštine u svrhu turističke eksploatacije u nadležnosti kompetentnih stručnih tijela matičnoga resora. Po mnogim se pitanjima ona ne temeljiti na uskoj međuresornoj suradnji, a katkad se vješto izbjegava u interesu nelojalne konkurencije.

4. Koje institucije bi, po Vašem mišljenju, trebale biti uključene u smislu podrške, znanja, vještina, iskustva?

Zaštita i obnova kulturne baštine je interdisciplinarna djelatnost od posebnog društvenoga interesa prije svega u nadležnosti stručnjaka različitih profesija neposredno vezanih za poslove konzervatorskih i restauratorskih ustanovama. No, složeni procesi zaštite i revitalizacije kulturne baštine, zahtjevaju suradnju i/ili angažman (ovisno o predmetu) kompetentnih stručnjaka iz više znanstvenih područja i specijalnosti iz krugova; visokoškolskih ustanova, odgovarajućih instituta, specijaliziranih majstorskih radionica, obrtničkih poduzeća i vještih pojedinaca. Za uspješno obavljanje stručnih i upravnih poslova u domeni konzervatorske djelatnosti vrlo je važno iskustvo pojedinih stručnjaka. Ono se ponajviše steče višegodišnjim radom na poslovima zaštite. No, da bi se osigurao kontinuirani stručni rad na propisanim zakonom osnovnim zadacima konzervatorske službe (evidencija, istraživanja, izrada osnovne dokumentacije, vrednovanje i klasifikacija, postupak pravne zaštite i dr.) nužna je temeljna reorganizacija te službe radi prilagodbe svrsi njezina načina rada. Zatim je neophodna mogućnost stjecanja znanja i vještina, prije svega adepta konzervatorske djelatnosti te ostalih sudionika u procesima zaštite kulturne baštine, dodatnim obrazovanjem u režiji matične ustanove/resora putem osiguranog mentorstva, seminara, radionica, ciljanih praksi i dr. Također je potrebna konstantna međuresorna suradnja glede koordinacije stručnih i financijskih planova između pojedinih resora, pa onda tijesna suradnja s predstavnicima nadležnih državnih i lokalnih političkih vlasti radi usklađivanja i integracije planskih i programskih koncepcija, napose, radi udruživanja svih financijskih sredstava kao i neophodne podrške u organizaciji i provođenju planiranih zadataka na zaštiti i

očuvanju kulturne baštine. Jasno, sve to podrazumijeva usklađivanje i unapređenje zakonodavstva.

- Možete li navesti primjere dobre prakse u valorizaciji fortifikacijske baštine, na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou? Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?

Na međunarodnoj razini ima više primjera dobre prakse revalorizacije i revitalizacije demilitarizirane fortifikacijske baštine te uspješne prakse funkcionalne simbioze s gradom. Ovdje ograničit ću se na europske primjere objekata novovjekovne fortifikacijske baštine. Više takvih pozitivnih primjera pruža Nizozemska i Belgija, Njemačka, Francuska, Luksemburg, Litva, Češka, Poljska (fortifikacije Gdanska, Warszawe, osobito nekih objekata u sustavu tvrđave Krakow) i dr. U mnogim slučajevima zadatke održavanja i revitalizacije povijesnih fortifikacija iniciraju i pretežno provode državne i/ili samoupravne vlasti. Osobito je zanimljiv primjer bavarskoga grada/tvrđave Ingolstadt gdje na vlastitu inicijativu gradske vlasti negdje od sedamdesetih godina XX. stoljeća započele provoditi kompleksan dugoročni program revalorizacije i obnove fortifikacija na području grada (iz 14.-19. st.). Većina utvrda adaptirana je za potrebe gradskih službi i javne potrebe (uredi pokrajinskih gradskih vlasti i službi, muzejske i arhivske ustanove, škole i internati, sjedišta udruga, karitativnih organizacija, vrtne i parkovno-rekreacijske površine i dr.). Radove financira grad uz potporu državnih i privatnih investitora.

Kod nas na nacionalnoj razini odličan je primjer dobre prakse recentna obnova fortifikacija grada Šibenika. Na lokalnoj razini pak, vrijedne su spomena neke od akcija spašavanja od propadanja putem redovnog održavanja pojedinačnih fortifikacijskih objekata u Puli odabranih od strane „ljubitelja fortifikacija“: amaterskih udruga i pojedinaca (fortovi Bourguignon, Punta Kristo, Cassoni Vecchi). Pritom svakako treba istaknuti prijedloge i pozitivne primjere revalorizacije tvrđave Pula kroz razne akcije, istraživanja i projekte revitalizacije cijeloga Pulske zaljeva napose u sklopu otvaranja pulske obale pokrenute od članova neformalne skupine građana pod imenom Pulska grupa (studije i prijedlozi za sektore Katarina, Monumenti i dr.).

Ipak, najveću pozornost zaslužuje pozitivan primjer revitalizacije i održavanja forta Verudela pokrenut daleke 2001. na inicijativu zainteresiranoga privatnog koncesjonara (u našoj praksi bez presedana), koji cijeli postupak korektno provodi već dvadesetak godina, uglavnom uz vlastita financijska sredstva i u uskoj suradnji s konzervatorskom službom. To je odličan primjer poduzetništva s pozitivnim učinkom za širu zajednicu, a ujedno i oblik neinvazivne obnove i revitalizacije fortifikacije.

U svim spomenutim primjerima u praksi je prisutno više različitih modela skrbi i upravljanja baštinjenim vrijednostima (institucije u sklopu državnih i/ili lokalnih vlasti, udruge, fondacije, privatni investitori). Gdje god je, napose u inozemstvu pored državnih ustanova aktivnostima revitalizacije, pritom i upravljanja uspješno se bavi više specijaliziranih tvrtki i udruga. Na primjer u UK to su English Heritage, „Fortress Study Group“ ili UK Fortification Club). U Poljskoj pak baštinom upravljaju specijalizirani vojevodski, općinski i gradski konzervatorski uredi u sastavu kojih djeluju istraživačko-znanstveni odjeli te odjeli za pripremu analiza i studija neophodnih za planiranje

poduhvata u vezi s baštinom. Stručna istraživanja, studije, izradu konzervatorske dokumentacije i operativne poslove pak vodi samostalna visokospecijalizirana državna tvrtka Konzervatorske radionice za spomenike kulture (glasoviti PKZ). Ta tvrtka s nizom terenskih odjeljenja širom Poljske djeluje pri Ministarstvu kulture kao samostalna jedinica od 1954. Operativne radnje također izvode licencirana usko specijalizirana privatna poduzeća. U problematičnim situacijama angažirani su i istaknuti eksperti odgovarajućih sveučilišta.

Uspješnost upravljanja baštinom ovisi o mnogočemu, prije svega o organizaciji i kvaliteti kadrova, a potom o programima i izvorima financiranja. Svaki je slučaj zaseban i stoga zahtijeva određene prilagodbe. Ipak, nepobitna je činjenica da uspjeh uveliko ovisi o znanju, stručnim sposobnostima i upornosti odgovornih pojedinaca, ali i o odgovarajućem nadzoru te moralnim kvalitetama onih kojima je taj zadatak povjeren.

- Koji bi, po Vama, bio optimalan model financiranja revitalizacije fortifikacijske baštine? (gradski, županijski, državni proračun, europski projekti)?

Rekapitulacija troškova je sastavni dio svake projektne dokumentacije pa tako i projekata revitalizacije određenog objekta kulturne baštine. Model financiranja radova načelno reguliraju nadležni zakonski propisi (vidi pogl. VIII. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara). Prema slovu matičnog Zakona potrebna sredstva dužan je priskrbiti zainteresirani vlasnik/imatelj kulturnoga dobra, odnosno investitor iz njemu dostupnih izvora (proračunska i vlastita sredstva, naknade za koncesije, fondovi, zaklade, donacije, i dr.). Za objekte verificirane temeljem znanstveno-stručnih kriterija kao svjetska baština moguće je uz određene uvjete koristiti i fondove EU. Preduvjet je kvalitetnog obavljanja upravnih i stručnih poslova da se u zajedničkom cilju uvedu radikalne promjene u dosadašnjem načinu rada tj. da se između pojedinih resora objedini dugoročne ciljeve, ideje i programe u vezi sa zaštitom, revitalizacijom i upravljanjem kulturno-povijesnih objekata, a financijska sredstva udruži i njihova potrošnja strogo nadzire te u slučaju povrede zakona primjereno sankcionira.

6. Osim ekonomskih koristi, smatrate li da bi adekvatno očuvanje, prenamjena i valorizacija baštine imali i društvene, kulturne i okolišne učinke? Koje i na koji način?

Ne treba dvojiti da adekvatna valorizacija, zaštita i revitalizacija kulturnoga nasljeđa ima pozitivne društvene, kulturne i okolišne učinke. To je nasljeđe pokretač razvoja mnogih područja. O tome svjedoče brojni primjeri kako širom svijeta tako i kod nas (kulturno-povijesni spomenici na Listi UNESCO i mnoge značajnije kulturno povijesne cjeline gradova, područja integralnih vrijednosti - nacionalni parkovi, arheološki lokaliteti/zone i dr.). Eklatantan je primjer Dubrovnik gdje samo dubrovačke zidine (fortifikacijska baština!), jedna od važnih gradskih atrakcija, donose velike prihode od kojih su godinama financirani radovi na održavanju i obnovi više kulturno-povijesnih spomenika u Gradu i široj okolici. Valja dodati i recentni slučaj fortifikacija Šibenika koje nakon obnove i zanimljivih sadržaja u taj grad privlače sve više znatizeljnih turista. Nadalje, godni su pozornosti programi sistematskog ulaganja u tematski grupirane objekte kulturne baštine (materijalne, nematerijalne ili mješovite). Porast interesa za dobro zamišljene kulturne rute u korelaciji sa seoskim turizmom već danas dokazuje

značajan utjecaj na razvoj malih naselja i ruralnih područja (npr. vinske, gastro, etno i ostale rute te njihov poticaj na razvoj kontinentalnoga turizma kod nas). Sva iskustva potrebno je pomno proučiti, a one pozitivne slijediti.

7. Osim lokalne i nacionalne dimenzije, fortifikacijska baština dio je europskog nasljeđa te predstavlja izuzetan potencijal za međunarodnu valorizaciju. Postoji li volja na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da se ta baština uključi u europsku kulturnu rutu ili nominira na UNESCO-vu listu i time stvori novi turistički proizvod koji doprinosi široj zajednici

Umjesto odgovora iznosim dva primjera iz moje prakse.

Jedna sjajna prilika za prekograničnu stručnu suradnju na obradi i valorizaciji fortifikacija Pule bila je Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija koju sam inicirala te uz participaciju UNESCO-a vodila petnaestak godina na području Pule i na Brijunima. Krajnji je njezin cilj bio oblikovanje strategije zaštite, upravljanja i prezentacije fortifikacijskog nasljeđa. Uspješna suradnja sa stranim ekspertima za fortifikacije iz doba Austro-Ugarske iznjedrila je projekt čija je svrha bila valorizacija fortifikacijskog nasljeđa Pule u kontekstu ostalih austrougarskih pojasnih tvrđava s namjerom nominacije tvrđave Pula na listu UNESCO-a. Program su projekta dignut na europsku razinu osmislili kolege iz Tehničkog sveučilišta u Krakowu. Njihovo dragocjeno iskustvo stjecano niz godina na proučavanju, obradi i konkretnim, desetljećima provedenim radovima na revitalizaciji tvrđave Krakow (jedne od strateški najvažnijih austrougarskih pojasnih tvrđava) kao i drugih tvrđava na području Monarhije bilo je od velike koristi. Nažalost, nitko od nadležnih za donošenje odluka, koji je upoznat s prijedlogom nije pokazao interes za tu inicijativu.

Jedan drugi međunarodni projekt u kojem sam daleke 2000. godine imala priliku sudjelovati kao voditelj hrvatskoga tima bio je na temu „Kulturni putovi jugoistočne Europe“. Pokretač i nositelj toga projekta bio je ICOMOS Bugarske, a uključivao je stručnjake iz ukupno deset zemalja JI Europe. Sudionici pojedinih zemalja imali su zadatak izabrati između značajnih kulturno-povijesnih vrijednosti svoje zemlje one bitne za europsku znanost i kulturu te stoga vrijedne za njihovo uključivanje u međunarodne kulturne rute. U sklopu toga europskog projekta u vrijedne pozornosti primjere fortifikacijskoga nasljeđa na našem tlu ubrojena je i tvrđava Pula. Bila je to izvanredna prilika za prvi korak u njezinoj valorizaciji i promociji na europskoj razini. Nakon uspješne prezentacije nastavak je rada na projektu već na nacionalnoj razini podrazumijevao uključivanje stručnjaka iz drugih područja znanosti radi razmatranja teoretskih i praktičnih načela i metoda rada, te razradu programa razvojnih strategija u suradnji s drugim zainteresiranim resorima. Međutim, odlukom nadležnih operacionalizacija projekta dodjeljena je resoru turizma – novi ljudi, drugi interesi, kriteriji, prioriteti i konačno odluke ubrzo dovode do zamiranja suradnje. Uz ostalo, time je naprasno prekinut nastavak suradnje sa stručnjacima Tehničkog sveučilišta iz Krakova (sudionika ranije spomenute Radionice i ključnih znanstveno-stručnih konzultanata).

Dodatni komentari:

Svrha je istraživanja baštine da se nasljeđene kulturno-povijesne vrijednosti evidentiraju, valoriziraju, zaštite, muzejski prezentiraju ili prikladno adaptiraju (u

slučaju povijesnih fortifikacija u mirotno-svrhe) i tako očuvaju za buduće generacije. Pored znanstvenih ciljeva, važno je osvještavanje lokalnih vlasti i stanovništva o sačuvanim vrijednostima na njihovom području i o mogućnostima korištenja toga potencijala za ekonomski razvoj. Vrijednosna ocjena pak, kao pouzdana podloga za kategorizaciju odlučuje i o hijerarhiji skrbištva nad kulturnom baštinom kao javnim dobrom. Svi su skrbnici, prije svega oni na lokalnoj, regionalnoj, zatim i nacionalnoj razini najpozvani da vode brigu o zaštiti, očuvanju i popularizaciji baštinjenih kulturno-povijesnih vrijednosti zbog neupitnih, potencijalnih koristi za ukupnu zajednicu. Njihova je dužnost da u uskoj suradnji s kompetentnom, stručno nadležnom ustanovom teže adekvatnoj zaštiti i prezentaciji barem onih najvrijednijih primjera od pojedinačnih objekata/lokaliteta i povijesnih cjelina do širih kulturnih zona na području svoje nadležnosti. Nažalost, u praksi (unatoč prisutnom entuzijazmu i nesebičnom angažmanu pojedinaca) izostaju konkretne akcije, zbog manjka kooperativnosti na pojedinim razinama odlučivanja te organizacijskih sposobnosti, nedostatka potrebne dokumentacije, nemogućnosti zatvaranja financijske konstrukcije i drugih razloga, a ponajviše izostanka potpore nadležnih vlasti obično okupiranih drugim interesima.

Nominacija na Listu svjetske baštine je vrlo odgovoran i složen zadatak, a zahtjevna procedura propisana od UNESCO-a za sve, ponajviše stručnjake (koji vrijednosnu klasifikaciju dotičnog kulturno-povijesnog objekta trebaju sagledavati u najširem kontekstu) dugotrajna i mukotrpa. Istodobno je poželjno da vlastite zaključke glede vrijednosne ocjene preispitaju na tematskim stručno-znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu gdje se pruža mogućnost usporedbe i razmjene prikupljenih spoznaja te objavljivanja rezultata istraživanja. Usto, taj je segment rada važan i radi svestrane popularizacije nasljeđa. Tim putem ostvareni stručni kontakti često dovode (na obostranu korist) do uže međunarodne suradnje pa i konkretnih radova na zajedničkim projektima. Treba naznačiti da UNESCO osobito podupire projekte koje u konačnici mogu rezultirati i upisom na Listu svjetske baštine. Zadnjih se godina zapaža da na toj listi ima više primjera kulturno-povijesnih vrijednosti nominiranih kao rezultat prekogranične suradnje.

Nadam se da će vam moji podugi odgovori biti od pomoći u dovršenju diplomskog rada te da će naći odraz i u oblikovanju vaših stavova u budućem profesionalnom radu. Svoja zapažanja i stavove temeljim na vlastitim istražnim radovima te dugogodišnjem osobnom iskustvu prilikom rada na mnogim složenim zadacima u konzervatorskoj službi. Neka gore iznesena zapažanja, iskustva i prijedloge nalaze se već u mojim člancima objavljenim u stručnoj literaturi. Vjerujem da moj članak pod naslovom „Međunarodna radionica arhitekture fortifikacija – rezultati i iskustva“ objavljen u Godišnjaku zaštite spomenika kulture Hrvatske, br. 40/2016. s. 189-202. bio bi vam od osobite koristi te bi ga trebali pročitati i svakako navesti u literaturi koju ste koristili za diplomski rad. Aktivnosti Radionice (započela s radom godine 2001., a odlukom vodstva NP Brijuni završila godine 2017.) prezentirane su u zasebnim biltenima, koje također preporučam na znanje i ravnanje s obzirom na temu vašega diplomskog zadatka. Tamo su prikazani svi radovi sudionika (domaćih i stranih) na stručnoj obradi utvrda u sastavu tvrđave Pula (i još nekih austrougarskih fortifikacija u RH) u cilju njihove revalorizacije te revitalizacije. Budući da su to izdanja Ministarstva kulture RH trebala bi biti dostupna u Konzervatorskom odjelu u Puli (ima ih i Nacionalni

park Brijuni, vjerojatno i Gradska knjižnica, a svojevremeno se neki brojevi mogli nabaviti i u suvenirnici Akvarija na Verudeli). Koristim priliku da vam skrenem pozornost da valorizacija fortifikacijske baštine u svrhu turističkog proizvoda nije uvijek nužno u korelaciji sa ciljevima zaštite i očuvanja baštine jer polazi od sasvim drugih premisa. Zanimaju me vaša razmišljanja i zaključci te stoga bih voljela da imam katkad priliku upoznati se s vašim radom. MSc Zofia Mavar, Arch

Prilog 3. Intervju s V. T., predstavnikom Županijskog odjela za kulturu i zavičajnost

1. Možete li komentirati aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava? Koji su ključni problemi u revitalizaciji i valorizaciji ove vrijedne europske baštine?

Osim nekoliko tvrđava koje se koriste / Aquarius Pula i sl. / ostale su u lošem stanju tj. djelomično su devastirane.

Ključni su problemi vlasništvo / većinom državno manjim dijelom gradsko) i vrlo velika sredstva koja su potrebna za obnovu i održavanje.

2. Koje su ključne prednosti uključenja fortifikacijskog sustava Pule u kulturno-turistički proizvod i revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice?

Atraktivnost građevina, blizina gradu ili naseljima, simbolička snaga koju sadrže kao i interes za takve tipove objekata kod turista.

3. Smatrate li da je aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom Pule učinkovit? Imate li sugestije za njegovo unapređenje?

Aktualni sustav upravljanja najvećim je dijelom propisan zakonom, a uvelike ga uvjetuje i potreba za velikim sredstvima za funkcioniranje.

4. Koje dionike bi, po Vama, trebalo uključiti u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine?

Ustanove, udruge i pojedince koji su zainteresirani, kao struka ili ljubitelji baštine, za održavanje fortifikacijskog prstena.

5. Koje institucije bi, po Vašem mišljenju, trebale biti uključene u smislu podrške, znanja, vještina, iskustva?

Konzervatorski odjel, Upravni odjeli za kulturu Grada Pule. Pola i Istarske županije –Regione Istriana kao i muzejske ustanove zainteresirane i osposobljene za upravljanje npr, AMI, PPMI...

6. Možete li navesti primjere dobre prakse u valorizaciji fortifikacijske baštine, na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou?

Kašteli Morosini – Grimani u Savičenti i Pietrapelosa u Buzetu, Kuća kaštela – Casa dei castelli i kaštel Rota u Momjanu, upravljanje sustavom Frankopanskih kaštela u Primorsko – goranskoj županiji te upravljanje sustavom fortifikacija u Regiji Piemonte.

7. Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?

Institucija, bilo kojeg organizacijskog oblika, kojom upravlja grad s jasno definiranim pravima i obvezama.

8. Koji bi, po Vama, bio optimalan model financiranja revitalizacije fortifikacijske baštine? (gradski, županijski, državni proračun, europski projekti)?

Nijedan od predloženih sam ne može u potpunosti udovoljiti potrebama tj, potrebno je sinergijom grada i županije tražiti projektna sredstva iz Ministarstva kulture i EU fondova uz snažno vlastito financiranje za što je izvrstan primjer funkcioniranje kaštela Morosini – Grimani u Savičenti.

9. Osim ekonomskih koristi, smatrate li da bi adekvatno očuvanje, prenamjena i valorizacija baštine imali i društvene, kulturne i okolišne učinke? Koje i na koji način?

Imati će ih od jačanja društvene svijesti zajednice, mogućnosti otvaranja novih radnih mjesta do očuvanja i oplemenjivanja okoliša

10. Osim lokalne i nacionalne dimenzije, fortifikacijska baština dio je europskog nasljeđa te predstavlja izuzetan potencijal za međunarodnu valorizaciju. Postoji li volja na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da se ta baština uključi u europsku kulturnu rutu ili nominira na UNESCO-vu listu i time stvori novi turistički proizvod koji doprinosi široj zajednici?

Stavljanjem na listu UNESCA ne stvara se nužno turistički proizvod, a kako bi predložili Pulski fortifikacijski sustav na listu potrebno je učiniti niz složenih predradnji. Poodsjećam da ni pulski amfiteatar nije na listi UNESCA.

Volja postoji, ali uz promišljen, precizan i detaljan plan višegodišnjeg rada na nominaciji.

Imate li dodatne komentare?

Čestitam Vam na odabiru teme te želim puno uspjeha.

Hvala na korisnim sugestijama i suradnji!

Prilog 4. Intervju sa izv. prof. dr. sc. N. U., predstavnicom Sveučilišta

1. Možete li komentirati aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava? Koji su ključni problemi u revitalizaciji i valorizaciji ove vrijedne europske baštine?

Pulski fortifikacijski sustav (u širem kontekstu bivših vojnih zona) je još uvijek relativno očuvan iako izložen devastaciji i propadanju jer još uvijek nisu pronađeni adekvatni modeli zaštite i valorizacije (najbolja zaštita je kroz održivo korištenje). Ključni problem je nedovoljna informiranost i neprepoznavanje razvojnih mogućnosti pulskih fortifikacija kao zajedničke europske baštine koja se može valorizirati kroz europske programe i projekte. Pošto se radi o kompleksnom sustavu bivše Pomorske tvrđave Pula, čija je valorizacija očito „prevelik zalogaj“ za lokalnu zajednicu i lokalnu upravu, potrebno je, u suradnji s nadležnim ministarstvima i međunarodnim organizacijama i partnerima osmisлити projekte revitalizacije koji će vrijednu baštinu staviti u funkciju razvoja lokalne zajednice i naći joj nove civilne funkcije (kulturne, znanstvene, obrazovne, turističke itd.).

2. Koje su ključne prednosti uključenja fortifikacijskog sustava Pule u kulturno-turistički proizvod i revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice?

Prije svega valorizira se jedno razdoblje i segment baštine koji nas povezuje sa vrlo širokim segmentom posjetitelja iz cijele Srednje Europe. To je još uvijek neispričana priča o Puli kao bivšoj glavnoj ratnoj luci s imponantnim Arsenalom, Puli koja je bila centar političkih, kulturnih i diplomatskih zbivanja i u razdoblju do 1. svjetskog rata i nakon 2. svjetskog rata itd. Ujedno se takvom valorizacijom Pula može pozitivno rebrandirati i pokrenuti novi razvojni ciklus (kao što se dogodilo u Šibeniku).

3. Smatrate li da je aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom Pule učinkovit? Imate li sugestije za njegovo unapređenje?

Ne, nažalost, dramatično zapušten izgled centra grada dovoljno govori o neadekvatnom sustavu upravljanja kulturnom baštinom Pule. Kako bi se to promijenilo, potrebno je pronaći adekvatan model upravljanja (po uzoru na slične europske gradove) i definirati ključne elemente upravljanja baštinom u strateškim razvojnim dokumentima. Potrebno je puno raditi na edukaciji i informiranju svih ključnih dionika o važnosti i pozitivnim učincima adekvatne valorizacije baštine, jačati upravljačke kapacitete u svim nadležnim tijelima i institucijama i posebno educirati posebne timove stručnjaka za europske projekte koji će aplicirati na EU projekte vezane za kulturnu baštinu.

4. Koje dionike bi, po Vama, trebalo uključiti u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine?

Sve zainteresirane i nadležne: od Konzervatorskog odjela Ministarstva kulture, lokalne i regionalne uprave, lokalne zajednice, turističke zajednice, Sveučilišta, kulturnih institucija, turističke privrede

5. Koje institucije bi, po Vašem mišljenju, trebale biti uključene u smislu podrške, znanja, vještina, iskustva? Vidi gornji odgovor.

6. Možete li navesti primjere dobre prakse u valorizaciji fortifikacijske baštine, na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou?

Na lokalnom nivou svakako Akvarij u Fortu Verudela, nevjerojatan primjer upornost i uspješnost usprkos svim preprekama. Možda i Brioni Minor, Kaštel s PPMI...

Na nacionalnom: Šibenik, Dubrovnik u smislu modela upravljanja (Društvo prijatelja dubrovačke starine), ali i primjeri s kontinenta (Oslijek)

Na europskom nivou: Suomenlinna (Helsinki, Finska), Forte Marghera u Veneciji, s'-Hertogenbosch, Regional Landscapes Antwerpen, fortifikacijski sustavi Verone i Trentina itd.

7. Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?

Možda, po uzoru na Šibenik, posebna gradska institucija ili poseban gradski odsjek (prije je to bio odsjek za graditeljsku baštinu)

9. Koji bi, po Vama, bio optimalan model financiranja revitalizacije fortifikacijske baštine? (gradski, županijski, državni proračun, europski projekti)?

Kombinacija svega navedenog, no prije svega više koristiti brojne raspoložive europske projekte i programe, trebalo bi oformiti i ojačati poseban gradski odsjek za EU projekte koji će se baviti samo time!

9. Osim ekonomskih koristi, smatrate li da bi adekvatno očuvanje, prenamjena i valorizacija baštine imali i društvene, kulturne i okolišne učinke? Koje i na koji način?

Iz primjera Dubrovnika, čije Društvo za zaštitu dubrovačke starine, koje naplaćuje ulaznice za obilazak gradskih zidina i ima veći budžet od Ministarstva kulture za nepokretnu baštinu, ili Šibenika, koji se potpuno transformirao zahvaljujući revitalizaciji 4 lokalne utvrde, vidimo da adekvatna valorizacija nosi i ekonomske (nova radna mjesta, prihod od ulaznica itd.) i društvene (socijalna revitalizacija) i kulturne (novi kulturni sadržaji, razvoj publike, jačanje identiteta) i okolišne učinke (uređenje zapuštenih bivših vojnih zona, energetska učinkovitost adekvatne revitalizacije fortifikacija itd.).

10. Osim lokalne i nacionalne dimenzije, fortifikacijska baština dio je europskog nasljeđa te predstavlja izuzetan potencijal za međunarodnu valorizaciju. Postoji li volja na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da se ta baština uključi u europsku kulturnu rutu ili nominira na UNESCO-vu listu i time stvori novi turistički proizvod koji doprinosi široj zajednici?

Vjerojatno je najzainteresiranije lokalno stanovništvo i entuzijasti koji se brinu o toj zaštiti, većinu ostalih dionika trebalo bi tek educirati o vrijednosti te baštine i važnosti njene adekvatne valorizacije. Ministarstva kulture i turizma, koja rade na razvoju novih kulturnih ruta u Hrvatskoj, vjerojatno bi bila zainteresirana, no lokalna uprava je nažalost još uvijek previše intertna, a konzervatori nemaju kapaciteta da se bave razvojnim projektima. Velik potencijal je u umrežavanju s međunarodnim specijaliziranim mrežama za fortifikacijsku i vojnu baštinu (EFOORTS, FORTE CULTURA), koje mogu pomoći kroz edukacije o europskim primjerima dobre prakse i suradnju na europskim projektima.

Imate li dodatne komentare? Hvala na korisnim sugestijama i suradnji!

Prilog 5. Intervju s M.M., predstavnicom Aquariuma

Poštovani Stefano,

Ako se mene osobno pita, odgovorni su vlasnici prema zakonu, no nažalost, ako kulturno dobro propada (a svjedoci smo da propada) u našoj državi nitko za to ne odgovara. To treba mijenjati. Trebalo bi pogledati primjere dobre prakse iz susjednih zemalja kako su to regulirale.

<https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1titi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>

Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?

Iz primjera dobre prakse (npr. Italija), ali ne na primjeru fortifikacija, već ostalog kulturnog dobra, (dvorci, vile i sl.). To su predali nekoj fondaciji koja investira u kulturno dobro (umjesto vlasnika) te predaju revitalizirano kulturno dobro zakupcima prostora koji obavljaju neku svoju djelatnost te od njih uzimaju postotak njihove dobiti te na taj način vraćaju uloženo. Ne znam točno kako to funkcionira i da li i dalje funkcionira, ta informacija je iz cca 2010.godine

Naša iskustva, ali iz ranijih godina....(od 2002. do 2017.)

Nažalost, suradnja između institucija od kojih ovisi sudbina ove specifične vrste kulturne baštine i ostalih zainteresiranih subjekata nije zadovoljavajuća. S tim u vezi ističe se problem utvrđivanja nadležstva nad utverdama, odnosno vlasništva, što nadalje otvara pitanja održavanja i ostalih obveza prema kulturnom dobru.

U Gradu više ne postoji Odsjeku za graditeljsko nasljeđe niti Stručni savjet za fortifikacije. Ne znamo da li se verifikacija zastarjeloga popisa utvrda iz 2002.g. i utvrđivanje imovinsko-pravnih odnosa tadašnjeg Odsjeka za zaštitu okoliša, graditeljsko nasljeđe i dokumentaciju prostora i obavila, no u Gradu Puli zbog tekućih obveza i nedostatka kadrova, fortifikacije još uvijek nisu prioritet.

Tada su bili problemi neodrživoga stanja, sigurnosti i dostupnosti utvrda, financiranja i izvedbe radova na njihovu nužnom održavanju, te se nudilo nekoliko prijedloga od kojih su najvažniji:

- da se iznađe rješenje za onemogućavanje pristupa na područje utvrda nepozvanim subjektima (postavljanje fizičkih barijera, čuvarske službe i dr.), radi sprečavanja devastacija i pljački. Istaknuto je da je s tim u vezi potrebno valorizirati dosadašnji rad volontera (pretežno članova raznih lokalnih udruga koje brinu za napuštene utvrde) i pružanjem financijske podrške podrži nastavak njihova djelovanja
- da se svim sadašnjim korisnicima utvrda uputi poziv da dostave programe aktivnosti radi usuglašavanja i verificiranja njihova korištenja (kratkoročno, srednjoročno ili dugoročno), da im se ugovorom odrede prava, ali i dužnosti, te da ih se obveže da nadležnim tijelima dostavljaju godišnje izvješće o provedenim radovima na održavanju, napose mjerama zaštite objekta kojega koriste,
- da se utvrde izvori financijske potpore za materijalne troškove radova na održavanju koje nadilaze mogućnosti korisnika
- da se formira stručno tijelo koje bi, među ostalim, verificiralo popis potencijalnih korisnika utvrda, odredilo one objekte koje je moguće predati na upotrebu zainteresiranim pravnim osobama, te uspostavilo kriterije za raspisivanje natječaja o privremenom (kratkoročnom) korištenju pojedinih utvrda za određene programe uz poštivanje određenih uvjeta
- da se ubrza izdavanje rješenja o preventivnoj zaštiti utvrda, dovrši posao na utvrđivanju svojstva kulturnoga dobra pojedinih građevina/sustava i obavi njihov upis u Registar kulturnih dobara RH
- predloženo je također da se stvore uvjeti za izradu ili otkup dokumentacije postojećega stanja od specijaliziranih projektantskih tvrtki.

Zbog stanja i neupitne vrijednosti austrougarskih fortifikacija 80-tih godina na razini konzervatorske službe pokrenut je projekt čija je svrha bila stručna i znanstvena obrada te priprema baze podataka radi očuvanja, zaštite i iznalaženja odgovarajuće namjene za fortifikacijski sustav grada Pule i okolice. Prvi koraci započeti su tek krajem devedesetih, prilikom izrade razvojnog i revitalizacijskog programa Vlade Republike Hrvatske za Brijune. Od tada su u Ministarstvu kulture pokrenute brojne akcije u smjeru kreiranja integralne regionalne politike na području istraživanja, zaštite i prezentacije fortifikacijskog sustava. Budući da je javni, znanstveni i stručni interes za novovjekovne fortifikacije 19. i 20. stoljeća u nas relativno nov pa je stoga, glede njihove namjene i metoda zaštite, bila nužna primjena iskustava drugih zemalja. To je i potaknulo Upravu za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture za organizaciju međunarodne radionice na temu „Stručna i znanstvena istraživanja, te izrada

konceptije primjerene uporabe austrougarskih fortifikacija“ u aktivnostima Radionice sudjelovali su studenti smjera arhitektura, krajobrazna arhitektura građevina i geografija) sa stručnim voditeljima. Aktivnosti su pratili stručnjaci za vojnu arhitekturu iz različitih Europskih institucija, fakulteta i znanstvenih institucija i udruga.

Aktivnosti radionice skrenule su pozornost javnosti na potrebe očuvanja dosad u nas nevalorizirane baštine fortifikacija. Međutim, unatoč postignutim rezultatima stanje nadalje nije dobro. Zbog mnoštva fortifikacijskih građevina, a na temelju dosadašnjih iskustava, razvidno je da rad na istraživanju i dokumentiranju utvrda, a potom i provođenju zaštitnih mjera i konačno prezentaciji, odnosno privođenju suvremenoj namjeni, zahtjeva posebnu organizaciju i znatna materijalna sredstva, te neizbježnu suradnju na svim razinama onih od kojih ovisi sudbina ove specifične vrste kulturne baštine.

Nadam se da sam malo pomogla,

Pozdrav,

Best regards,

Aquarium Pula

Prilog 6. Intervju s predstavnicima Nacionalnog parka Brijuni

Javna ustanova Nacionalni park Brijuni upravlja jednim dijelom fortifikacijskih objekata na Brijunskom otočju (državno vlasništvo) koji obuhvaćaju fortifikacije na Malom Brijunu i bateriju Monte Peneda/Giacone na Velom Brijunu, dok ostalim fortifikacijama na Velom Brijunu upravlja vojska. Iako se dugi niz godina promišlja i radi na valorizaciji fortifikacijske kulturne baštine na otočju ustanova nema stručnjaka za fortifikacijsku arhitekturu. Istraživanje i valorizacija fortifikacijske baštine provodili su se u sklopu Međunarodne radionice arhitekture fortifikacija od 2001.-2016. godine u organizaciji Ministarstva kulture i JU Nacionalni park Brijuni.

Dio fortifikacijske baštine na Malom Brijunu, a koji je obuhvatio i bateriju na rtu Glavina prezentiran je u sklopu pješačke edukacijske staze *Brijunske kamene priče* koja je realizirana u sklopu EU projekta KAMEN-MOST, dok su u sklopu projekta Novo ruho Brijuna obnovljene vojničke barake u malobrijunskoj luci te stavljene u funkciju hostela.

1. Možete li komentirati aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava? Koji su ključni problemi u revitalizaciji i valorizaciji ove vrijedne europske baštine?

Iako je potencijal ove vrijedne i impresivne baštine još uvijek nedovoljno iskorišten postoje primjeri dobre prakse. Među glavnim problemima su svakako oni financijski. Da bi se pokrenula bilo kakva obnova i prenamjena fortifikacijskih objekata, koji su zaštićeni kao kulturno dobro (cijelo Brijunsko otočje zaštićeno je kao kulturni krajolik) potrebna je iscrpna stručna dokumentacija koju čine konzervatorski elaborati, geodetske snimke, snimke postojećeg stanja, statički elaborati, elaborati sigurnosti, idejni i glavni projekti. To sve zahtjeva puno vremena, financijskih sredstava i angažman stručnjaka koji moraju imati dopuštenje Ministarstva kulture i medija za rad na kulturnom dobru. Drugi problem je upravo mali broj stručnjaka (arhitekata, krajobraznih arhitekata) koji imaju dopuštenje Ministarstva kulture i medija ili čak interes za radom na obnovi kulturnih dobara s obzirom da ovakav angažman zahtjeva da se svaki korak u procesu usuglasi sa nadležnim Konzervatorskim odjelom i vrlo zahtjevnim/iscrpnim konzervatorskim smjernicama.

U Nacionalnom parku Brijuni nema stručnjaka koji bi se sustavno bavio fortifikacijskom baštinom, što bi svakako bila prednost, ako ne i nužnost za kvalitetniju valorizaciju ove baštine. Pa ipak trenutno se radi na izradi dokumentacije za prezentaciju i uređenje baterije Monte Peneda/Giacone kako bi se baterija otvorila za posjetitelje. U izradi je i

idejno rješenje uređenja šetnice na Malom Brijunu koja bi od glavne luke vodila prema fortu Brioni Minor. Zadnjih nekoliko godina sredstvima Ministarstva kulture i medija sanira se oštećeni nasip torpedne baterije na Malom Brijunu. Baterija smještena na samoj morskoj obali, nastradala je u nevremenu 2016. godine. Provedeni su podvodni radovi, a trenutno se priprema dokumentacija za ovogodišnje radove koji će obuhvatiti sanaciju potpornog obalnog zida.

2. Koje su ključne prednosti uključenja fortifikacijskog sustava Pule u kulturno-turistički proizvod i revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice?

Lokalna zajednica kao i svi ostali posjetitelji parka dobili bi sveobuhvatniji uvid u povijesni značaj i vrijednost ove impresivne baštine. Revitalizacijom fortifikacijske baštine, stvaranjem novog sadržaja i stavljanjem ovih građevina u neku novu funkciju spriječilo bi se njihovo daljnje propadanje.

3. Smatrate li da je aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom Pule učinkovit? Imate li sugestije za njegovo unapređenje?

S obzirom da su gotovo sve građevine pulskog fortifikacijskog sustava zatvorene za javnost, ne može se reći da je sustav upravljanja učinkovit. Ono što je u prvi tren uočljivo jest činjenica da su građevine neodržavane tijekom niza godina jer su zarasle u podivljalu makiju i samoniklo drveće.

Na lokalnoj razini, potrebno bi bilo osigurati djelatnike za redovito održavanje zelenila i prohodnosti okolo građevina. Ukoliko su zadovoljeni elementi sigurnosti prolaza kroz fortifikacije, moguće ih je otvoriti za javnost uz simboličnu ulaznicu čime bi se prikupila određena sredstva za financiranje radnika koji rade na održavanju istih. Nadalje, sredstva dostupna kroz EU fondove mogla bi omogućiti izradu informativnih panoa, interpretacijskih sadržaja i drugih oblika prezentacije povijesti i sadržaja fortifikacija. Ovo predstavlja minimalni ulog upravljanja kulturnom baštinom odnosno otvaranje objekata za javnost u ovom obliku u kojem se trenutno nalaze bez velikih ulaganja njihove obnove.

4. Koje dionike bi, po Vama, trebalo uključiti u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine?

Arhitekta, krajobrazne arhitekta, konzervatore, kulturne djelatnike, povjesničare...

5. Koje institucije bi, po Vašem mišljenju, trebale biti uključene u smislu podrške, znanja, vještina, iskustva?

Ministarstvo kulture i medija, Arhitektonski fakulteti, Građevinski fakulteti, Filozofski fakulteti (smjer povijest)...

6. Možete li navesti primjere dobre prakse u valorizaciji fortifikacijske baštine, na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou?

Akvarij Pula, Povijesni i pomorski muzej Istre, fortifikacije grada Šibenika, Defence line of Amsterdam

7. Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?

Fortifikacije u NP Brijuni su u državnom vlasništvu, a pod upravljanjem JU NP Brijuni. Koji bi, po Vama, bio optimalan model financiranja revitalizacije fortifikacijske baštine? (gradski, županijski, državni proračun, europski projekti)?

Europski projekti.

8. Osim ekonomskih koristi, smatrate li da bi adekvatno očuvanje, prenamjena i valorizacija baštine imali i društvene, kulturne i okolišne učinke? Koje i na koji način?

Adekvatno očuvanje baštine pridonijelo bi većoj vrijednosti kako prostora tako i društvenog i kulturnog života područja na kojem se baština nalazi. Revitalizacija i prenamjena građevina kulturne baštine nužna je za njihovo očuvanje i stvaranje novih vrijednosti. Mogućnost pristupa i upoznavanja baštine može stvoriti veću svijesti kako lokalne zajednice tako i svih ostalih posjetitelja o vrijednosti prostora u kojemu žive ili trenutno borave.

9. Osim lokalne i nacionalne dimenzije, fortifikacijska baština dio je europskog nasljeđa te predstavlja izuzetan potencijal za međunarodnu valorizaciju. Postoji li volja na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da se ta baština uključi u europsku kulturnu rutu ili nominira na UNESCO-vu listu i time stvori novi turistički proizvod koji doprinosi široj zajednici?

Imate li dodatne komentare?

Hvala na korisnim sugestijama i suradnji!

Prilog 7. Intervju s prof. dr. sc. K.A.R., predstavnicom Sveučilišta

1. Možete li komentirati aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava? Koji su ključni problemi u revitalizaciji i valorizaciji ove vrijedne europske baštine?
Pulski fortifikacijski sustav vrlo je vrijedan dio kulturne baštine grada. No, proces revitalizacije i valorizacije, iako nužan, suočava se s brojnim izazovima: neriješeni vlasnički odnosi, nepostojanje vizije o mogućoj revitalizaciji fortifikacija, nepostojanje strategije upravljanja fortifikacijskom baštinom na razini grada, nedovoljna spremnost lokalne samouprave za valorizaciju baštine.
2. Koje su ključne prednosti uključenja fortifikacijskog sustava Pule u kulturno-turistički proizvod i revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice?
Uključenjem fortifikacijskog sustava u kulturno-turistički proizvod predstavljao bi novu dimenziju lokalne turističke ponude koja bi zainteresirala nove turiste, ali i predstavljala dodatnu ponudu za one turiste koji nisu primarno zainteresirani za fortifikacijsku baštinu. Lokalna zajednica bi time očuvala baštinu koja je dio nacionalnog bogatstva, u prostoru fortifikacija mogla bi se otvoriti mogućnost ponude novih usluga (npr. Ugostiteljstvo, trgovina) te bi se otvorili novi prostori za različite sadržaje u kulturi
3. Smatrate li da je aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom Pule učinkovit? Imate li sugestije za njegovo unapređenje?
Smatram da nije, kako sam već odgovorila u prvom pitanju. Prvi korak je definiranje jasne vizije od strane gradske uprave, zatim definiranje strategije te vrlo konkretnog akcijskog plana. Sve ove korake je nužno provoditi u suradnji s relevantnim dionicima.,
4. Koje dionike bi, po Vama, trebalo uključiti u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine?
Konzervatore, arhitekta, zainteresirane poduzetnike, investitore, udruge
5. Koje institucije bi, po Vašem mišljenju, trebale biti uključene u smislu podrške, znanja, vještina, iskustva?
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Konzervatorski zavod, Odjel za kulturu IŽ, Ministarstvo kulture RH
6. Možete li navesti primjere dobre prakse u valorizaciji fortifikacijske baštine, na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou?
Tvrđava Suomelina Finska, Forte Marghera, Venezia, šibenske fortifikacije
7. Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?
Zasebna institucija, po uzoru na Tvrđavu kulture u Šibeniku
8. Koji bi, po Vama, bio optimalan model financiranja revitalizacije fortifikacijske baštine? (gradski, županijski, državni proračun, europski projekti)?
Kombinacija europskih fondova, te nacionalni, regionalni i lokalni proračun. Gdje bi to bilo moguće, javno-privatna partnerstva

9. Osim ekonomskih koristi, smatrate li da bi adekvatno očuvanje, prenamjena i valorizacija baštine imali i društvene, kulturne i okolišne učinke? Koje i na koji način?

Društveni učinci – doprinos jačanja društvenog kapitala zajednice, osvještavanje vlastite prošlosti, jačanje identiteta

Kulturni učinci- novi kulturni sadržaj, nove prostorne mogućnosti za sadržaje u kulturi

Okolišni- ukoliko revitalizacija bude provedena sukladno koncepciji održiva razvoja, taj će proces pridonijeti očuvanju okoliša u korištenju utvrđi (niskoenergetska rasvjeta, obnova održivim materijalima) te uređenju okoliša samih fortifikacija što bi, između ostalog, pridonijeli estetici prostora

10. Osim lokalne i nacionalne dimenzije, fortifikacijska baština dio je europskog nasljeđa te predstavlja izuzetan potencijal za međunarodnu valorizaciju. Postoji li volja na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da se ta baština uključi u europsku kulturnu rutu ili nominira na UNESCO-vu listu i time stvori novi turistički proizvod koji doprinosi široj zajednici?

Ukoliko se pitanje odnosi na pulske fortifikacijske sustave, gradska uprava je zainteresirana no procesi teku izrazito sporo. Svakako bi bilo vrlo vrijedno uključiti baštinu u europsku kulturnu rutu (jednu ili više njih) te istu namirani za UNESCO-vu listu.

Imate li dodatne komentare?

Hvala na korisnim sugestijama i suradnji!

Prilog 8. Intervju s K. F. T., predstavnicom grada Pule

Možete li komentirati aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava? Koji su ključni problemi u revitalizaciji i valorizaciji ove vrijedne europske baštine?

Često se spominje pulski fortifikacijski sustav kao cjelina, međutim takav sustav već odavno ne postoji, te je njegova funkcija, onako kako je prvobitno zamišljena, odnosno u vojne svrhe, više ne postoji. Pojedine građevine iz tog takozvanog „sustava“ koristile su se kroz vrijeme te su se djelomično uspjele očuvati (Fort Burginjon. Fort Verudela-Batteria san Givanni., Kaštel itd). Nekoliko fortifikacija se očistilo i pokušalo staviti u funkciju kroz projekt Adrifort na programu Italija Hrvatska INTERREG, međutim kako se nakon isteka projekta i sredstava nije uložilo dovoljno za održavanje, pomalo se vraćaju u prijašnje stanje. Postoji još nekoliko građevina koja su u funkciji ali ne bavim se već godinama time pa nisam izravno upućena..

Dva su ključna faktora bitna kako bi se uopće uputili u taj investicijski poduhvat revitalizacije, a to su Rješavanje imovinsko pravnih odnosa i iznalaženje sredstava. Kod prvog je problem vlasništva, naime nisu sve fortifikacijskog sustava u vlasništvu grada, neke su državne a neke privatne. Građevine. Grad je u sporu sa državom za neke od njih. Dok se to ne riješi ne može se vršiti nikakva intervencija na građevinama. S druge strane postoji problem manjka financijskih sredstva. Revitalizacija i održavanje kulturne baštine općenito je vrlo skupa. U razvijenijim zemljama postoje donatori (iz privatnog sektora), državne potpore, proračunska sredstva, održavanje kroz reinvesticiju sredstava ako je građevina u funkciji te u posljednjem desetljeću europski fondovi. Stoga je vidljivo koliko je kompleksan proces koji bi doveo, ako ikada to i bude moguće, do revitalizacije fortifikacijskog sustava grada Pule. Međutim, veliki je uspjeh ako se uspije spasiti još jedan broj građevina pojedinačno po uzoru na one postojeće a koje funkcioniraju i financiraju se iz sredstava kako vlastite zarade tako i javnih potpora (npr. Acquarium Pula a koji osobno smatram najboljim primjerom stavljanja u funkciju kulture turizma i edukativno znanstvenog sadržaja -pravi primjer održivosti)

2. Koje su ključne prednosti uključenja fortifikacijskog sustava Pule u kulturno-turistički proizvod i revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice?

Prednosti revitalizacije takvog sustava, ili pojedinih građevina, posebno su važne ako se odnose na one u centru grada. Naime u takvim napuštenim građevinama često nalaze utočište beskućnici ili su predmet vandalizma (imajući u vidu da nema ni osvijetljena ni nadzor). Kako bi se takva mjesta osigurala, te na taj način građane oslobodilo neugodnosti i straha kretanja u tim dijelovima grada, potrebno je investirati barem toliko da se osigura da ti dijelovi izgledaju zaštićeno iako još uvjet van funkcije za bilo koju gospodarsku djelatnost. Stoga smatram da bi revitalizaciju trebalo nastaviti sa građevinama u centru grada, pa se nakon toga posvetiti onima u drugima zonama (NPR. Štinjan). Naravno bilo bi idealno ako bi se proces vodio na dva kolosijeka, očuvanje jako oštećenih građevina i revitalizacija onih koje su u boljem stanju u kojima se mogu planirati sadržaji i aktivnosti. PRVI KORAK RJEŠAVANJE IMOVINSKO PRAVNIH ODNOSA ZA BILO KAKVU VEĆU ILI MREŽNU INVESTICIJU U SUSTAV,

3. Smatrate li da je aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom Pule učinkovit? Imate li sugestije za njegovo unapređenje?

Nisam stručnjak u tom području pa ne mogu dati neki posebni komentar, mogu izraziti svoje mišljenje: mislim da kad govorimo o sustavu upravljanja kulturne baštine, trebamo se zapitati postoji li uopće sustav?. Uprava nastoji što bolje upravljati kulturnom baštinom, sukladno zakonima i regulativama. Te u sklopu gradskog i državnog proračuna iznalazi sredstva za to.

Moje je osobno mišljenje da kada bi govorili o sustavu upravljanja, onda bi bilo potrebno imati neko javno tijelo (komisiju, odbor, agenciju) u kojem bi sudjelovali stručnjaci iz raznih kulturnih, turističkih, gospodarskih i znanstvenih institucijama. Među članovima bi bilo potrebno uključiti arhitekta, konzervatore odnosno sve one ključne aktere u procesu revitalizacije jednog kulturnog dobra).

4. Koje dionike bi, po Vama, trebalo uključiti u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine?

(vidi odgovor na pitanje 3) te bi još u jednom djelu, kasnije u procesu definiranja aktivnosti unutar pojedine građevine uključila građane koji žive u tom području ..kroz mjesne odbore a i za sve ostale zainteresirane, dajući prednost onima koji žive u neposrednoj blizini kulturnog dobra

5. Koje institucije bi, po Vašem mišljenju, trebale biti uključene u smislu podrške, znanja, vještina, iskustva?

Ključni dionici moraju biti oni zakonom predviđeni a to su Jedinice lokalne i regionalne samouprave, subjekti koji su vlasnici nekretnine, znanstvena zajednica (sveučilište), udruge koje u djelokrugu svoga rad provode kulturne sadržaje koji bi se mogli uklopiti u turističku ponudu unutar građevina ili one koje bi privukle građane sa svojim sadržajima, kako bi posjećivali takva mjesta, gospodarstvenici, posebno u sektoru turizma, koji bi pronašli svoj interes za investiranje u takve građevine kako bi mogli dobiti sadržaje koje će plasirati na tržištu kao kulturno turističku ponudu (tu bi trebalo razmatrati modele koncesije ili sklapanje određenih ugovora o pravima gospodarstvenika u odnosu na javno vlasništvo kulturnog dobra).

6. Možete li navesti primjere dobre prakse u valorizaciji fortifikacijske baštine, na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou?

Kako sam već napomenula jedan odličan primjer dobre prakse je Acquarium d.o.o i Kaštel Pula. Za prvi je korišten model koncesije, gdje privatnik ima koncesiju i može ulagati i u rekonstrukciju i održavanje građevine osim obavljana same profitabilne aktivnosti unutar građevine a drugi je javni model upravljanja gdje Povijesni i pomorski muzej Istre (osnivač Istarska županija) upravlja građevinom u vlasništvu JLS odnosno Grada Pule. Bitno je napomenuti da su oba subjekta sudjelovala u projektima financiranih iz Europskih fondova.

Na razini države upoznata sam da se radi velika promocija Forta Sveti Mihovil u Šibeniku, ali govorimo o samo jednoj građevini, pulski problem ali istovremeno i

moogućnosti su potpuno neusporedive sa Gradom Šibenikom. Jer isto tako Kaštel u Savičenti, a koji se ne spominje često kao tvrđava SV. Mihovil u ŠI, ostvario je ogromne rezultate i financirao skoro cijelu obnovu iz europskih fondova, kako od INTERREGA Slovenija Hrvatska, Italija Hrvatska tako i od Europskih investicijskih fondova odnosno iz Europskog fonda za regionalni razvoj. Zato mislim da bi Pula moral uzimati u obzir modele sa svoga područja, koji su odlici i imaju rezultate, te ih pokušala primijeniti na onaj dio građevina koje još moraju postati turistička atrakcija. Definirajući prije toga model upravljanja (kad se definiraju potrebe onda se definira model)

7. Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?

Kako sam već napomenula, upravljati se sustavom ne može dok se ne riješe ključni problemi. Mora se početi od uzroka zašto je sustav i dalje nepostojeći. Pravne probleme mora riješiti Grad Pula a onda se ide na korak dalje kako bi se definirale metodologije i instrumenti za revitalizaciju cijelog sustava ili barem djelomičnog fortifikacijskog sustava. Vaši prijedlozi oko tijela koje bi upravljali zahtijevaju prije svega znanje i mišljenje pravne osobe koja bi trebala analizirati zakonske regulative pod kojima bi određeni pravni subjekt bio ovlašten upravljati gradskom imovinom. Moramo biti svjesni da se ne radi samo o znanjima koji se odnose na inventivnost u pronalaženju kulturnih atrakcija, ovdje se radi tijelu koje bi moralo i pravno djelovati, stoga je definiranje modela, kako sam rekla prije, možda i nebitno, odnosno može birati bilo koji oblik sukladno zakonu nakon što se riješi faktor 1 naveden u odgovoru na prvo pitanje. Isto tako mišljenja sam da je najrealniji i racionalni model upravljanja javno privatno partnerstvo.

9. Koji bi, po Vama, bio optimalan model financiranja revitalizacije fortifikacijske baštine? (gradski, županijski, državni proračun, europski projekti)?

Kao što sam napomenula nema optimalnog. Kroz proces revitalizacije koriste se razni modeli, ovisno o situaciji i aktivnosti koje se žele financirati (građevinski radovi, kulturni sadržaji, javne manifestacije itd.). Najbolje je možda kombinacija europskih investicijskih fondova i vlastitih proračunskih sredstava jer je obično omjer financiranja 85% a 15%% vlastitih sredstava. Što ne isključuje da bi sufinanciranje privatnog sektora, ako vidi svoj interes u tome, bio dobra karika u razvoju.

9. Osim ekonomskih koristi, smatrate li da bi adekvatno očuvanje, prenamjena i valorizacija baštine imali i društvene, kulturne i okolišne učinke? Koje i na koji način?

Navela sam neke od njih u odgovoru na pitanje 2. Što se tiče sadržaja isto tako građani beneficiraju od kulturnih sadržaja ako su oni osmišljeni da izazovu interes građana kao i turista (npr. Acquarium, ljetno kino kaštel, izložbe, festivali itd.). isto tako mogu biti od koristi građanima koji se bave poduzetništvom a žele investirati u nešto novi, odnosno neki novi turistički proizvod.

10. Osim lokalne i nacionalne dimenzije, fortifikacijska baština dio je europskog nasljeđa te predstavlja izuzetan potencijal za međunarodnu valorizaciju. Postoji li volja na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da se ta baština uključi u europsku kulturnu

ritu ili nominira na UNESCO-vu listu i time stvori novi turistički proizvod koji doprinosi široj zajednici?

Pitanje od milijun dolara, nažalost nemam odgovor. To je jako kompleksan upit i ne može se odgovoriti sa *DA postoji volja ili NE, ne postoji volja*. To je vrlo zahtjevna procedura koja uključuje brojne čimbenike na lokalnoj i nacionalnoj razini, a znamo da politika ključno utječe na takve odluke. Onda treba uzeti u obzir pojedine stručnjake entuzijaste koji rade unutar struktura javnog upravljanja a koje se često ne pita da se uključe u te procese pa se time bave pro forma relativno nezainteresirane osobe koje rade po ključu „ono minimalno neophodno“.

Stoga vam ne mogu odgovoriti postoji li „VOLJA“ općenito. Pojedinačno sam sigurna da postoji, kao i djelomično politički . Međutim, do ostvarenja rezultata koji će proizići iz te „VOLJE“ potrebno je da ostali subjekti i građani koji su zainteresirana za razvoj naših kulturno turističkih proizvoda nastave vršiti „pritisak“ odnosno zahtijevati uključivanje javnih vlasti (koje ne zaboravimo „samo na neko vrijeme, pa je tako potrebno da stalno bude prisutan i iskazan takav interes se vlast mijenja“ upravljaju javnim vlasništvom) u te procese može donijeti do rezultata

Imate li dodatne komentare?

Mislim da bi znanstvena zajednica mogla imati veliki utjecaj u ovim procesima imajući posebno u vidu da je pulsko Sveučilište u vlasništvu jedne takve građevine u centru grada, da ima odjel koju se bavi kulturom i turizmom te ima stručnjake koji godinama prate temu fortifikacijskih sustava na razini Europske unije i raznih modela upravljanja.

Hvala na korisnim sugestijama i suradnji!

Bilo mi je zadovoljstvo.

Prilog 9., Intervju s N.N. predstavnicom konzervatora

Prema Atiliju radi se o otprilike šezdeset građevina različitih utvrda i topničkih bitnica i o sto manjih objekata i kompleksa rovova koji povezuju taj sustav što se smatra pomorskom tvrđavom. Što se tiče obnove revitalizacije jako loše stojimo. Objekt koji prolazi kroz sustav obnove je Fort Verudela kojeg koristi Akvarij i on je jedan od pozitivnih primjera. Na Monte Grosso je bio jedan manji sustav obnove u sklopu projekta Adrifort koji je trebao zaustaviti propadanje i napravljeni su manji zahvati, Fort punta Christo koji je samo osposobljen i koristi se za manifestacije, Fort Bourignon se koristi za potrebe Arheološkog muzeja kao spremište, Casoni Vecchi isto su u namjeni kao društveni centar i Svetica, nju koristi isto jedna udruga. Ostale utvrde su zapuštene i nedostupne, kompletni Muzil je nedostupan i za sada nema nekih ozbiljnijih naznaka za obnovu i revitalizaciju. Na Kaštelu je otvorena izložba kao centralni punkt koji bi usmjeravao posjetitelje o tvrđavama. Barbariga je uglavnom nedostupna osim Monforno koji koristi za predstave i Veli Brijun se koristi i Tegettof kojeg koristi vojska. Ključni problemi su imovinski pravni odnosi, uknjižena je RH kao vlasnik, postojale su inicijative da se grad uknjiži kao vlasnik Muzila a istodobno država nema ideju što sa tim područjem. Imovinsko pravni problem je najvažniji jer dok se to ne riješi ne može se ulagati a niti koristiti i nikakvi projekti se ne mogu realizirati. Financijski aspekt nije beznačajan jer je ulaganje u te građevine velik zalogaj, prije svega treba srediti dokumentaciju koja je manjkava a većina njih nije pojedinačno detaljno fotogrametrično dokumentirana da bi se mogla planirati neka obnova. Restauracijsko konzervacijski aspekt, tu se mora uzeti u obzir činjenica da se radi o kamenoj i ručnoj obradi, sa cijelim nizom dekorativnih materijala i detalja, predstavlja skup proces ali nije neriješeno.

Neprepoznavanje sustava kao cjeline da bi se moglo otići u većem zamahu obnove, pomanjkanje percepcije o važnosti graditeljske baštine i specifičnosti toga u Hrvatskom kontekstu, fenomen treba promatra u međunarodnom aspektu odnosno europskom kontekstu jer ona nije jedinstvena, jer takvi sklopovi utvrda postoje u Italiji, Mađarskoj, Poljskoj, i drugdje i slični su. Na razini Hrvatske je to jedinstveni kompleks jer je prostorno ogroman, ima veliki broj građevina. Nedostaje prepoznavanje vrijednosti tog sustava kao takvog. Ključne prednosti uključenja u kulturno turistički proizvod i revitalizacije u funkciji lokalne zajednice je sama činjenica kako se neki već koriste kao takvi npr. Casoni Vecchi gdje dokazuje da lokalna zajednica ima benefite

od toga, od čitaonice do organiziranog druženja i koristi se izravno od strane lokalne zajednice. Namjene mogu biti različite zbog specifičnosti svoje gradnje i velikog prostora koje imaju, jedna od pozitivnih namjena je i taj pozitivan primjer Akvarija. Jako dobro funkcioniraju i kao mjesto održavanja manifestacija, koncerata i slično. Ključne prednosti su te da ih se uključi u nekakav Kulturno turistički proizvod te da ih se prepozna od samog grada ali i na razini regije kao određeni specifikum u turističkoj ponudi Hrvatske sa povezanim punktovima različitih namjena koji bi bio odmak od standardne ponude sunca i mora. Ovakvi objekti mogu ponuditi neka događanja koja mogu trajati cijelu godinu i nisu ograničena na vremenske prilike i sezonu. Mogu poslužiti u formiranju cijelog jednog aspekta u turizmu na ovom području koji se ne razvijaju dovoljno kao inscenacija nekakvih vojnih događanja do oživljavanja prošlosti (reenventig past), pa i filmske industrije, u tom smislu imaju enorman potencijal. Ne samo u kulturno turističkom smislu već se mogu koristiti kao mjesta edukacije ili čak u industriji koja nije invazivna i opasna za te objekte. Mogu biti i hoteli i hosteli dakle imaju mogućnost za različite svrhe i radnje. Sustav upravljanja kulturnom baštinom u Puli nema, ne postoji cjeloviti sustav upravljanja u nikakvom obliku. Nekakvih konkretnih ideja upravljanja nema.

Za početak potrebna je evidencija cijelog sustava, uspostaviti plan i definirati tko su korisnici upravljanja jer trenutno ne postoji nikakav plan upravljanja i tek se onda može razgovarati o planovima za revitalizaciju takvih objekata. Općine, gradovi, država, lokalna zajednica, stručna javnost svi ti dionici bi trebali biti uključeni u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine. Odluke se trebaju donositi na stručnoj razini a ne na političkoj ili lokalnoj razini, struka treba biti uključena u proces od samog početka kad je riječ o odlučivanju. Povezivanje na nešto konkretno, stvoriti operativni plan i radnu grupu koja konkretno će se baviti takvim projektima. Konzervatori ne mogu biti nositelji toga ali mogu pružiti podršku i stručno znanje. Prepoznavanja sustava vrijednosti kao takav je spor, Musil čini fortifikacijski krajobraz koji predstavlja cijeli poluotok Musil, to vrijedi i za Barbarigu i za Brijune. Razmjena iskustva također je vrlo bitna jer na području Europe postoje primjeri država koji su prepoznali i valorizirali na pravilan način. U Hrvatskoj je problem još uvijek i zaštita tih spomenika. Dobri primjeri valorizacije na lokalnoj i međunarodnoj razini su Krakow i sustav oko Krakowa, zatim Venecija, Verona, Francuska, Engleska (južni dio). Optimalan model upravljanja fortifikacijskom baštinom bio bi fondacija ili agencija koja

bi imala samostalnost izvedbene razine i da su nositelji da mogu prijavljivati projekte i tražiti sredstva za određene projekte. Takvo jedno tijelo moglo bi prikupljati sredstva, rješavati imovinske pravne odnose, preuzeti odgovornost za projekte do naručivanja dokumentacije, voditi snimanje, raspisivanje za neku javnu namjenu i slično. Optimalan model financiranja ne može biti samo jedan, za primjer sama košnja ili skidanje stabla sa fortifikacije je iznimno skupo. Trebaju se gradska, općinska vlast, država te europski fondovi koji su apsolutni nužni kombinirati zajedno, samo jedan nije moguć. Ako mi ne prepoznamo svoju baštinu kao našu baštinu i da je ona nama važna iz različitih razloga onda to nije dobro jer se onda svodimo i dalje na sezonski aspekt života i gubimo identitet. Ne postoji izravna inicijativa za nominaciju na UNESCO listu iako je bilo pokušaja baš od strane sveučilišta. Pula je specifikum ali nije jedinstvena jer na razini cijele Europe postoje takvi sustavi, najpametnije bi bilo da se zajednički na neki način kandidiraju i idu na UNESCO listu iako već neki jesu samostalno na listi.

Prilog 10., Intervju s predstavnicima Turističke zajednice grada Pule

1. Možete li komentirati aktualno stanje pulskog fortifikacijskog sustava? Koji su ključni problemi u revitalizaciji i valorizaciji ove vrijedne europske baštine?

Osim nekoliko dobrih primjera revitalizacije poput Forta Verudela i Aquariuma, štinjanske Fort Punta Christo i manifestacija, Fort Minor i teatar Ulysses i sl. većina fortifikacijskog sustava na pulskom području je u prilično lošem stanju. Razloga za to ima više, kao što je utjecaj zuba vremena, devastacija od strane nesavjesnih građana te neriješena pravno – imovinska pitanja između države i lokalne samouprave. Također kada se govori o obnovi i valorizaciji, valjalo bi uzeti u obzir veličinu i kompleksnost ovog sustava, koji je bio namijenjen obrani glavne luke ratne mornarice tadašnje monarhije, kao i limitiranosti obnove konzervatorskim pravilima i samim time zahtjevom za velika financijska sredstva.

2. Koje su ključne prednosti uključenja fortifikacijskog sustava Pule u kulturno-turistički proizvod i revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice?

Ključna prednost revitalizacije u funkciji potreba lokalne zajednice je upravo uključenje fortifikacijskog sustava Pule u kulturno – turistički proizvod s obzirom da se kroz turizam i stavljanje u funkciju pojedinih tvrđava može financirati lakše njihova obnova tj. povrat sredstava, a time zaštititi tvrđavu i napraviti je dostupnu sa novim proizvodima i za lokalnu zajednicu (npr. Aquarium).

Smatrate li da je aktualni sustav upravljanja kulturnom baštinom Pule učinkovit? Imate li sugestije za njegovo unapređenje?

Aktualni sustav svakako ima prostora za poboljšanje u smjeru usustavljenja popisa kulturne baštine sa definiranjem načina njezinog održavanja i ciljane namjene, te plana koraka do revitalizacije/namjene.

3. Koje dionike bi, po Vama, trebalo uključiti u donošenje odluka o adekvatnoj valorizaciji kulturne baštine?

U donošenje odluka o valorizaciji kulturne baštine svakako treba primijeniti multidisciplinarni pristup, koji bi uključivao stručnjake iz različitih područja kulture, turizma, konzervacije, građevine i arhitekture.

4. Koje institucije bi, po Vašem mišljenju, trebale biti uključene u smislu podrške, znanja, vještina, iskustva?

Svakako bi trebala biti uključena lokalna samouprava, Povijesni i pomorski muzej Istre, Konzervatorski odjel, Društvo arhitekata, Turistička zajednica Pule...

5. Možete li navesti primjere dobre prakse u valorizaciji fortifikacijske baštine, na lokalnom, nacionalnom i međunarodnom nivou?

Među dobrim primjerima treba svakako navesti Aquarium Pula i Pulski kaštel i tunele zerostrasse koji osim Arene spadaju u centralne znamenitosti grada. Osim toga kao primjer dobre prakse mogu se navesti šibenske utvrde koje osim što spadaju neprocjenjivu kulturnu baštinu, danas služe i kao multimedijalni prostori prigodni za razna događanja. Van Hrvatske u pojedine tvrđave su se zadržavajući

sve svoje značajke otvorili i poduzetnički projekti (restoran, wellness...) i time se tvrđava sačuvala i samoodrživa je u velikoj mjeri.

6. Koji bi, po Vama, bio optimalan model upravljanja (fortifikacijskom) baštinom Pule (gradska institucija, fondacija, poseban gradski odsjek, agencija...)?

Idealan model upravljanja bio bi pod Pomorskim i povijesnim muzejom Istre ili u budućnosti pod muzejom grada Pule.

7. Koji bi, po Vama, bio optimalan model financiranja revitalizacije fortifikacijske baštine? (gradski, županijski, državni proračun, europski projekti)?

Financiranje bi trebalo ići sa svih razina s obzirom da su potrebna velika financijska sredstva koja ne može ni Grad ni Županija osigurati ili bi im trebao jako veliki vremenski period da ih revitaliziraju.

8. Osim ekonomskih koristi, smatrate li da bi adekvatno očuvanje, prenamjena i valorizacija baštine imali i društvene, kulturne i okolišne učinke? Koje i na koji način?

Svakako bi učinci bili više nego brojni. Osim čistog i održavanog okoliša, obnova kulturno – povijesne baštine i novi prostori koji bi se mogli koristiti za razna društvena događanja.

9. Osim lokalne i nacionalne dimenzije, fortifikacijska baština dio je europskog nasljeđa te predstavlja izuzetan potencijal za međunarodnu valorizaciju. Postoji li volja na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini da se ta baština uključi u europsku kulturnu rutu ili nominira na UNESCO-vu listu i time stvori novi turistički proizvod koji doprinosi široj zajednici?

Ideje o navedenome postoje, ali se prije navođenja gostiju na sve tvrđave moraju bar minimalno urediti i napraviti da budu sigurne za posjetitelje.

Imate li dodatne komentare?

Tvrđave su baština kojom se Grad bavi dugi niz godina i koje su se nakon odlaske vojske JNA iz mnogih devastirale i opustošile. Jednim djelom se navedeno zaustavilo na način da su dane udrugama, restauratorsko konzervatorskom odjelu, Arheološkom muzeju, poduzetnicima (Fort Punta Christo, Fort Monte Paradiso, Fort San Giorgio, Fort Bourguignon, Fort Verudela...). S druge strane nikad se nije napravila jasna vizija što se želi sa utvrdama i na koji način se želi da se revitaliziraju – samo kao spomenici, kao prostori za kulturna i zabavna događanja, kao muzeji, kao mjesta otvorena za poduzetništvo i sl. Kada bi se navedeno definiralo onda bi se moglo ciljano tražiti sredstva iz raznih izvora ovisno o namjeni.

Hvala na korisnim sugestijama i suradnji!

SAŽETAK

Tema ovog diplomskog rada su modeli valorizacije fortifikacijske baštine, a njegova svrha je ukazati na lokalne razvojne perspektive i moguće modele revitalizacije i prenamjene pulskih fortifikacija. Cilj rada je istražiti aktualnu situaciju na području grada te uz pomoć europskih primjera dobre prakse, razviti modele za valorizaciju fortifikacijske baštine. U teorijskom dijelu rada definirani su pojmovi fortifikacijske baštine, kulturne baštine i pojam održive valorizacije, te je prikazana povijest Pule kao glavne ratne luke i razvoj lokalnog fortifikacijskog sustava. Također, analizirani su intervjui s ključnim dionicima vezano za potencijale valorizacije pulskih fortifikacija. Zaključak rada ukazuje na značajan razvojni potencijal pod uvjetom da se ostvare potrebne investicije i riješe imovinsko-pravni odnosi.

Ključne riječi: Valorizacija, fortifikacijska baština, lokalni razvoj, Kulturni turizam, revitalizacija, razvojni potencijal

SUMMARY

The topic of this master's thesis is the valorization models of fortification heritage, with its purpose being to highlight local development perspectives and potential models for the revitalization and repurposing of Pula's fortifications. The aim of the thesis is to explore the current situation in the city and, with the assistance of European best practice examples, develop models for the valorization of fortification heritage. In the theoretical part of the thesis, the concepts of fortification heritage, cultural heritage, and the notion of sustainable valorization are defined. It also presents the history of Pula as a major war port and the development of the local fortification system. Additionally, interviews with key stakeholders regarding the valorization potential of Pula's fortifications were analyzed. The conclusion of the thesis points out significant development potential, provided that necessary investments are made, and property rights issues are resolved.

Key words: Valorization models, fortification heritage, local development, perspectives, revitalization